

В. ВИННИЧЕНКО

КРАСА
і
СИЛА

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО
»ЗАГРАВА«

В. ВИННИЧЕНКО

КРАСА і СИЛА

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО

»ЗАГРАВА«

THE BEAUTY AND THE STRENGTH

(stories)

by **W. Wynnychenko**

editor **W. Slawko**

Краса і Сила

I

Тихо-тихо в Сонгороді. Тихо в ньому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливається піснею-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день. Тихо на вулицях з плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою й будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі, — скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на трое тягнеться з одного кінця міста до другого, подивившись праворуч — тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч — тин, дереза й нікого нема; куди не глянеш — тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грається листям. Деколи проїде закутаний в сірий балахон урядник¹⁾ з лошам позаду, зжене горобців, що купалися в м'якому, гарячому поросі на шляху; проплентається жид на біді, пробіжить якийнебудь Сірко з реп'яками в хвості, скачучи на трьох ногах і ховаючи голову по затінках; виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне й знов заховається, — і знову все стихне, знову засне, тільки налякані горобці позлітають з тинів на гарячий порох та вітрець тихенько шепочеться з листям.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвір'ї все пошарпане, поруйноване, — клуня обідрана, хлівець без покрівлі похилився, тин ледве держиться, і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якось сумно дивиться маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в

¹⁾ урядник — сільський поліцай.

Сонгороді, чия то хата, і кожний вам скаже, що то — хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород — злодія, якого сам батько відцурався, а добрі люди десятою вулицею обминають, з яким мають діло тільки його приятелі — такі ж, як і він, злодії: Андрій Голуб, Марко Чумарченко, дочка Марка, Мотря, декілька голодрабців і весь той люд, що не має в душі Бога й не боїться ні тучі, ні грому. Кожний вам скаже, що Ільо вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збирається його вислати «на поселення», та Ільо на це не вважає: вночі грабує-палить, а вдень або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко видніється ціле місто — таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом. Широко розляглося воно солом'яними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки посередині в'ється стежка з залізних покрівель — то крамниці та казенні будинки.

Схилився Ільо на тин і завмер, — ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він у собі, тільки чув, як сонце гріло-пекло в спину, як розливало якісь лінощі по тілі й байдужість до всього. Байдуже дивився він, як піднявся вихор, закрутив соломою, розігнав горобців, похнув до тину якусь курку, що розіп'яла хвіст, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за городом гукав: «Явдо-о-о-хо!... Явдохо-о-о!!...» Тільки як сонце сховалось за хмару й на вулиці потемнішало, підвівся, зітхнув і пішов до хати... Пройшла ж хмара, виглянуло сонце — Ільо розлігся на широкій призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі й байдужість.

— Драстуй, Ільку! — вмить почув він коло себе. Ільо здригнувся, розплющив очі й підвівся.

— Тю! злякала, — промовив він, знов лягаючи й закидаючи руки за голову. — Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав? — підхопила Мотря, якимось нервово й швидко зриваючи з голови хустку і пригладжуючи тремтячою рукою чорне, як сажа, волосся, що висмикувалось на всі боки. — Давно бачились! як в горосі, та й досі!

— Аж здригнувся, — позіхаючи, промовив Ільо.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хіба й злодії вміють лякаться? От-то!

Ільо здивовано подивився на неї.

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я — Мотря, Мотря, Мотря! Твоя полюбовниця... ха-ха-ха! Чудно, правда?... Ну й душно!... Та чого дивишся? Не бачив? Може поцілуєш? Ха-ха-ха! А Андрій за це мене ще буде бить... Він мене тількищо знов бив... Диви, о... синяк уже набіг... А ти поцілуй! Ти ж теж полюбовник, ха-ха-ха! Один б'є, а другий цілує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти, може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі! Я його люблю, а тебе — ні!...

— Слухай, — підвівшись, поважно промовив Ілько, — ти, їй-богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха!...

— Може випила?

— Авжеж випила! а то ж як! Полюбовники п'ють, а полюбовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!... Ну, й душно! Чи й тобі душно?... Та! я й забула, що ти, як кавун на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі й задумалась. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер ще якось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, — на ту красу, що не б'є в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись, можна впитися й очима, і серцем, і всією істотою. То була краса, що викохується тільки в Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні «губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як горішок», ні «цік, як повная рожа», і сама вона не «вилискувалась, як маківка на городі». Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи, випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі, губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових, щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темносірі очі, з яких, коли дивились, здавалось, наче лилося якесь тихе м'яке, ласкаве світло, — то була й уся краса цієї дівчини.

— Та-а-к... — протягнув Ілько, не зводячи з неї очей і прислухаючись, як в грудях у нього щось то захолоне, то зомліє з одного погляду в її очі, в той глибокий, чаруючий погляд.

— Га? — мов прокинулась Мотря. — Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна ж, їй-богу! — перебив себе Ілько.

— Хіба гарна? — підхопила Мотря. — Дуже? Га? Ти б,

правда, не вдарив би, пожалів? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще б я тебе набила, якби схотіла. Ти тільки жидів і вмієш бити. А здоровий!...

— Ану, дай, зацідю — побачиш, чи вмію!

— Ну-да «дай!» А крикни на тебе — то й сховаєш хвоста... Хіба ти посмієш? От Андрій... диви... о! о!... ось! — розстебнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вони чотири круглі синяки. — Це так ухопив рукою!

— Ого! — засміявся Ілько, — ану, підожди... та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись! — відіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо ж то? — роблено позіхнув Ілько, — може і йому руку одпихала? За це стоїть!

— Стоїть? — підвелась Мотря і трохи відкинулась високим тонким станом назад, — стоїть, говориш?

— Та чого ж? аби й від мене була у тебе дитина, то й я бив, якби одпихала. Не задавайся!

— Не задавайся? — дивлячись пильно на нього, перепитала Мотря.

— Атож! Зв'язалась і мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! та ти здуріла!... Та чого так дивишся на мене? Не бачила?

Мотря всміхнулась, накинула хустку на голову і, роздивляючись на Ілька, промовила:

— Бачила... пхі! такого добра!... Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і... гарний. Ха-ха-ха!

— А хіба поганий? Гидший за Андрія б то?

— За Андрія? О, ні, ні!... Е, якби Андрій такий, як ти, якби Андрієві ці кучері, ці брови, очі — одне слово, якби він був твоєї краси! А все таки я люблю Андрія. Не віриш?... усміхаєшся?

— Ні, чого ж, на здоров'я...

— Ану вас к чорту! Ти, краще, знаєш що? — зразу змінила вона тон, — заховай мене денебудь. Ій-богу! А то він зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ільку!...

— Та хай бачить. Хіба це первина, чи що, що ти у мене? — знехотя підвівся Ілько. — Куди ж тебе заховать? — повів він очима навкруги, — нема де.. Хіба в хаті?

— Не треба! — махнула рукою Мотря і, щось надувшись, побігла до воріт. — Ще нема! — вернувшись, промовила вона. — А буде, зараз буде! О, то — сатана! хитра тварюка!... А що він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як «нічого!» Щось же та говорить?

— О! потаєнний, чорт! Куди тобі!... Плохий ти проти нього... Він зараз прийде. Все одно дізнався б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вб'є? Хай убиває... Клопіт!... Менше мороки!...

— Та за віщо ж він сьогодні бив тебе? — позіхнув Ілько, знов сідаючи на призьбі.

— За що? — перепитала Мотря, пильно дивлячись на нього. — Сказати?... За те, що була у тебе вчора, за те, що задивляюсь на тебе, за те, що цілую і його, і тебе! За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всміхнувся.

— Правда, гидка я? Як сама послідня?... От-то! Нехай!...

— Та чого він з тобою не одружиться? — поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене б тоді не ходила б, і не бив би. Чи ходила б? Га?

— Ну, то вже дулю з'їв би! — гордо блиснула очима Мотря. — То вже чорта пухлого!

— Хіба?... Хм... а мені здається, що ходила б.

— Ну, то побачили б! — кинула вона.

— А якби Андрія впіймали й засадили в тюрму?

— То до тебе думаєш, побігла б?... А хіба не бігаю? Ха-ха-ха! Слухай, ти заховай мене, їй-богу, — він уб'є мене... Заховай, голубе, заховай! Він зараз прийде, — й, оглядаючись навкруги, Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вб'є, одчепись!... Заступлюся.

— Хто? ти? — пустивши його руку, зареготала Мотря: — проти Андрія? Ой, Господи!

— Тобто не подужаю? — всміхаючись, потягся Ілько і, вирівнявши могутній, рівний, високий стан, глянув на себе згори. — Не подужаю? Я?

— Та... подужаєш, та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! ти й руки не смітимеш підняти на його. Він тільки подивиться на тебе, то ти й присядеш.

— Я? — знов, задоволено всміхаючись, повів Ілько

очима від чобіт до грудей. — Я присяду? Хіба буду нижче від його? А подивись!

Ілько провів рукою по темних, шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищулив чорні, оксамитні очі, виставив уперед високі, дужі груди і всміхнувся. Мотря знехотя подивилась, зараз же відвернулася і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний та здоровий!

— А мало хіба?

— Та... — і не договорила.

— А мало хіба? Га? — нахилиючись до неї і стиха обіймаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачать... — безсило відпихаючи, задивляючись в темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда ж, доволі? правда, не мало? — пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі? — скинула вона очима на нього, — доволі? Ой, ні, ні!...

— А що ж тобі?

— Що?... що?... А хто його зна... Ой, не тули так — побачать...

— Який чорт! тепер і собаки на вулиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще... Ти тепер такий хороший... Стий, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робиться... якось... ну, як би тобі сказать... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!...

Ілько мовчав, і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло цього тіла переходило на нього; як з кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любували з нього, серце його все більш завмирало і стукало до болю в грудях...

— Підожди, я тобі розправлю вуса... стій... от-так... Ой, не тули так — і так душно. Ну тебе, я раз-у-раз тільки розпаскуджусь коло тебе... Нема того, щоб тихо та любо посидіти... Он який вже! Пусти! Хоч і гарний, а пусти... Чуєш?... Ну, що ж мовчиш? Пусти!

І, важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона, стала коло Ілька, який похмурився й дивився кудись на вулицю. «Чортова дівка, — подумалось йому, — поки не дивишся на неї — липне; сам почнеш липнуть — одлипа».

— Та й чудні ви, баби! — усміхаючись, вимовив він.

— Чого так? — трохи здивувавшись, спитала Мотря.

— Та того: поки з вами, як з собакою, поти й хороші, став за панібрата — собакою зробишся...

— Хм... А ти женись, то раз-у-раз хороші будуть, — тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на нього.

Ілько нічого не відповів, тільки подивився на неї й відвернувся.

— А справді, слухай, одружився б ти зо мною? — якось жваво запитала вона і зараз же, поспішаючись, додала: — тільки не думай, що я справді хочу, — я тільки питаю.

— Про всякий, значиться, случай? — усміхнувся Ілько.

— Та то... вже...

— Чи оженився б я з тобою? — протягнув він і, пильно вдумавшись, подивився на неї. І за цим поглядом, від думки самої про шлюб з нею, він почув, як чогось очі її зробились не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс, стали зразу такими знайомими, звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замість нього стала якась ніяковість і навіть нудьга.

— Хто його зна... — ніяково всміхнувся він і, вдаючи з себе веселого, додав: — А хто ж тоді злодійствувать буде? Вже ж треба тоді покинуть гульню?

— Так не оженився б?

— Та навіщо тобі знать?

— Ну, я хочу!... Не оженився б? Ну, говори!

— Комедія! Ну... не оженився б... Та навіщо тобі виходить заміж? Хіба так погано?

— Я так, хотіла тільки довідатись, — сухо кинула Мотря й задумалась. Ілько помовчав і тихо ліг на призьбі.

— Тільки ти не думай, що я набиваюсь, абощо! — стрепенувшись, засміялась Мотря. — Може, не вийшла б за тебе, якби й хотів. — Я так тільки... Стій, стій, — перебила вона себе і стала прислухатись. Вулицею, видко, наближався хтось, співаючи.

— Ій-богу, Андрій, — зблідла Мотря і нервово усміхнулась. — О, хитрий чорт! наче він так собі... Ну, і я заспіваю... Нехай! Пхі!...

«Ой, не ходи, козаче, до мене,

Буде слава на тебе й на мене...»

взяла вона м'яким, грудним сопраном, і сумні згуки чуло рознеслись по кутку й обізвались між високими вербами городів. Чоловічий голос зараз же змовк, і через декілька хвилин коло воріт показався середній на зріст парубок років тридцяти, в клітчастих, вузьких, на випуск штанях, у такім

же самім піджаці, в картузі, які носять ляшки-прикажчики по економіях, і в черевиках на таких рипах, що їх було чути ще тоді, як самого хазяїна їх ще і в вічі не було видно.

— Я ж казала, що Андрій, — прошепотіла Мотря і, наче не примічаючи його, весело і швидко заговорила до Ілька, який підвівся й, закриваючи очі від сонця, ласкаво і привітно всміхався до Андрія. А Андрій, знявши картуза, витирав червоненькою хусткою білий-білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице, з червоними плямами там, де в інших смага буває; протирав від пороху маленькі, сіренькі, з білими віями очі, які бувають у молодих, білих поросят; протирав руді, короткі, кудлаті вуса, — і, роблячи це все повагом, не поспішаючи, й собі весело-привітно посміхався і наближався до них.

— А! і Андрій сюди! — наче тількищо побачивши його, повернулась Мотря і весело заговорила до нього: — а я оце йшла до тітки та й зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ільку, — перебив її Андрій, — грієшся все на сонечку? Ах, ти ж, ледарю! А ввечері...

І не договорив: порівнявшись з Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком — і Мотря, скрикнувши, захиталась, закрилась руками і звалилась, як сніп. Як дикий звір, накинувся він на неї й почав топтати її ногами, бити передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хрипким ревом примовляючи:

— А-а-а-е-е!... Смієшся! А! смієшся ще... Е-е! Тікати?... От!... от!... Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якось набік, тільки здригалась, посувалась під ударами й не плакала, не кричала, навіть не застогнала й разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі, здурів! — схаменився сторопілий Ілько. — Уб'єш же! Годі! — і потягнув за руку.

— Ільку! не в своє діло не мішайсь! — прохрипів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька. — Заступників не треба!

Розпатлана, з збитою набік хусткою, з синіми губами, з темночервоною плямою на лівій щоці, з пилом і сміттям, що поналипали на другій, розхристана, важко дихаючи, встала Мотря і впилася очима в Ілька.

— Та вб'єш!... Хіба ж можна так? — відступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!

— Та про мене! — здвигнув Ілько плечима, нахилиючи голову набік і махнувши рукою. — Вб'єш — сам одвічать будеш...

— Ха-ха-ха-ха! Заступивсь, заступивсь! — зареготала Мотря і, схопившись, підбігла до Ілька. — Так ось же тобі, тьху! тьху! тьху в саму твою гарну морду! Тьху на тебе! «Я заступлюсь!» каже. Ха-ха-ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьху! Ось тобі, о, на!

— Ну, ти... — відхилиючись від її дуль, муркнув Ілько, — бо як дам...

— Ха-ха-ха! Ти? даси? Ану, спробуй, ану ж, ну! Чого ти? На ще, на! Бий же! Тьху на тебе! Тьху у самі твої гарні очі!... У, паршивий!... А ти, сатано руда, не посміхайсь, не задавайся! ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавайся. Я йому плюю в морду — і піду до його й буду ходити, на зло тобі буду ходити, бо він — гарний, а ти — рудий! І ось вам обом, прокляті, ось! — і, тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насувала хустку й швидко пішла з двору.

— Скажена баба; їй-богу! — ніяково всміхаючись, промовив Ілько, сідаючи на призьбу. Андрій мовчки всміхнувся, підняв з землі соломинку й сів поруч. Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

— Підеш завтра на ярмарок? — помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Безпремінно. А ти? — підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда вдвох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебе ж Остап є.

— Та ну його к бісу — самого Остапа: він або спить, або п'є... Та й чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна... їй-богу... — зам'явся Ілько.

— «Та хто його зна!» А що ж ти завтра робитимеш? Коли ж і заробить, як не завтра! Та й робота ж яка: підійшов до того, кого покажу, розпитався, назвавсь родичем і пішов з ним у пивну... Хе-хе-хе! Робота! А в кишені вже й є десятка... Га? А ще розумний парубок!

— Та я розумію... чого ж? — образившись трохи, промовив Ілько, — що ж тут не розуміть? Звісно, можна заробити. Але... не люблю я ходи-и-ить, та говори-и-ть, та піддурювать. По-моєму: побачив, узяв та й герехт!... Або як що — в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли — і в тюрму. Так?

— Ну...

— От то то ж бо й є, що «ну!» А тут, брат, прийшов, побалакав, зробився родичем і йди в пивну... і не одвічаєш!

— Та воно так, — згодився Ілько, — коли ж!... Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як таки не повірить? Повірить! Мурло дурне, зрадіє...

— Ну-да, зрадіє... А як його з їм балакать?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто його зна... Ні, їй-богу, Андрію, я не можу. Що друге, знаєш, я можу... Хіба ж я коли одказував? Чи підпалить жида — палив; чи розбить кого — бив... А це, приставляться... Не можу!

— Скажи, що не хочеш, — усміхнувся Андрій.

— Ну, от ще!

Змовкли.

— Чого то вчора до тебе батько твій приходив? — трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно чого! — засміявся Ілько, — умовляти, щоб я кинув гулять, та за роботу взявся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і всі багачі.

— А він?

— «Так вони, каже, не грабують». І я, кажу, не грабую. «Брешеш, каже, ти, каже, тим і живеш!» Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони саме й грабують, бо деруть і з слабого, і з бідного — а я з бідного не деру...

— Бо чортма чого драть! — хитро підморгнувши, всміхнувся Андрій.

— Ну-да! — зареготався Ілько, — на чорта мороку зачіпай з бідним, як на багатому можна поїхать?...

— Хоча бідного все таки жаль...

— Та ну-да жаль! — підхопив Ілько й подивився пильно на Андрія, — звісно, бідний що? зараз заплаче...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? «За це, каже, на тім світі з тебе будуть шкуру драть». Еге! кажу, до того світу далеко, а як другі тут деруть, то чого ж я не можу з них подрать?

— А він що?

— Плюнув та й пішов додому.

— Ну, да, — почав Андрій, — то все, бачиш, так. Коли ж одне... Багачі, бач, як деруть, то хоч не б'ють. А ти ще й б'єш.

— Ну, що там! ударю раз, два...

— Ого! добре раз, два, — засміявся Андрій, — а як тому ковбасникові щелепи звернув?

— А чого ліз? — зареготався Ілько, — я йому...

— Бач, якби ти робив так, як я, — перебив Андрій, — не бив, не заводився, а тихо та любо, то й було б, що й ти не грабуєш...

— Ну, да, — муркнув Ілько.

— А то ти і змалечку все б'єшся. І тобі дістається. Пам'ятаєш, як раз тебе трохи не вбили на базарі? Якби не я, то й убили б, мабуть.

— То коло Хаїмовського?

— Еге ж.

— Ну, так їх же було з тридцятєро, а я сам.

— Та то все одно, а вбили б.

— А вбили б, гаспиди! — зареготавсь Ілько, — якби не підскачів ти, вбили б!

— А як хлопцями ще були, — підхопив Андрій, — то раз у раз же я тебе визволяв, бо то з тим, то з другим завешешся... Та й в школі...

— А як на ставку? Жиденята? Та й в школі... А як з школи з тобою тікали, пам'ятаєш? Ти, бувало, ховав книжки біля Ривки у бур'ян. А, знаєш, тоді якось веселіше було! — оживився Ілько. — Бувало, пам'ятаєш, цілий день на річці... товариші...

— Хм!... — гірко всміхнувся Андрій, — то правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер, як допомогти тому самому товаришеві, то й нема... Ех!...

— Та чудний ти, їй-богу, Андрію! — винувато глянув Ілько, — хіба ж я не хочу?

— Та ну, да не хочеш! Тут же нічого важкого нема.

— То тільки, говориш, підговорити у пивну?

— Більше нічого! Там вже я сам з Гришкою.

— Та я підуму... А десятка ж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві дам!

- Ну?!
- Ій-богу! Так обіцяєш?
- Обіцяю.
- Ій-богу?
- Ій-богу.
- Ну, гляди ж! — устав Андрій.
- О! Куди ж ти? Посидь ще, побалакаєм. Усе згадалось... — встав і Ілько, кисло витягнувши лице.
- Ні, ніколи... Треба ще... Так не обманеш?
- Та вже сказав... Та посидь, поговорили б...
- Ну, гляди! Прощай!

«А все таки до Остапа треба зайти, приготує про всякий случай», — виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов улицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем, обсаджена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотриноного, удівця-звощика, гіркого п'яниці, приятеля Ількового й Андрієвого. Порівнявшись з хатою, Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись убік. Андрій постояв трохи, подумав, криво-ніяково всміхнувся і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря повернула голову, пошукала очима і, зобачивши Андрія, похмурилась і відвернулась.

— Болить і досі? — тихо спитав Андрій, сідаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на коліна.

— Дуже болить? — ще тихше спитав Андрій. І в тихому цьому питанні, наче в розбитому голосі, було стільки теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілі, а серце здавилось страшним до муки жалем до Андрія, до себе, до своєї щоби, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг, до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задрижала в його руці, побачив, як великі її очі налились слізьми, як губи якось по-дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, завмер. Ці очі, що налилися слізьми, ці горді губи, що скривились по-дитячому, це уривчасте хлипання, це тремтіння тіла, це тяжке ридання Мотрі, — тієї Мотрі, що тільки злісно-весело сміялась раз-у-раз на всі його бійки та гордо всміхалася на всі його скажені речі, у якої він ніколи не бачив і не думав

побачити цих сліз, цих скривлених губ, — це все було так несподівано, так дивно, так невимовно чудно, пронизало його таким гострим боєм жалощів, що спершу він нічого не міг вимовити, тільки якось підвівши брови, зблідши, ніяково скрививши губи в усмішку, силкувався підняти її голову, відтулити від лиця її руки, заспокоїти, потішити. І вже як ридання стали стихати, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотати:

— От!... хм! Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну, годі... От-то! Та Бог з тобою... От-то! Ну, годі ж... От-то! Ти диви...

І тільки як Мотря між хлипанням вимовила: «Тільки... не кидай... мене»... заговорив розумно і з таким запалом невимовної любови, з такою силою чуття, що Мотря зараз же стихла, підвела голову і очима, на яких блищали ще сльози, радісно, з любов'ю дивилась на нього. Андрій змовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На вулиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замакали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохотіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задиміли димарі, почувися пісні.

— Андрію! — тихо промовила Мотря, не підводячи голови. Андрій відвів свій погляд від червоних останніх променів сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів, — ще тихіше додала Мотря і ще нижче нахилила голову.

— Як? що? — не ймучи своїм вухам віри, скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А ти ж... Та брешеш!

— Йй-богу. Годі вже... не можу...

Андрій відхилився трохи, підняв її голову й пильно подивився їй у вічі.

— Ні, здається, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію! — усміхнулась Мотря, — йй-богу, правда. Оця бійка, сварка... дитина... Годі вже... засилай старостів...

— І Ілька кинеш? — здержуючись і трохи тихіше запитав він. Мотря криво всміхнулась і, нахилившись, мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легше хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, ніколи не даси йому й руки до тебе простягнути? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?... Подумай: ти й торік це ж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, одумайся... Я ж і тепер скажу: не бить буду, а уб'ю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію, — ніяково всміхаючись, не дивлячись на нього, підвела голову Мотря, — я... ще... подумаю. Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага! — з злістю муркнув Андрій, — я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята! — з зневагою, з ненавистю кинув він і, відіпхнувши її руку, що лежала на коліні у нього, насунув картуза і встав.

— Подожди! — зблідла Мотря, — куди ж ти? Я ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш, все одно. Прощай!...

— Ні, ні, подожди... Я ж... ти ж... Ти ж сам говориш: «подумай». Я піду за тебе, я подумаю. Ти ж... я ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брати мене, як я хотіла. Я ж мовчала...

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же? — здивувалась Мотря.

— Так прямо...

— І дитина тільки так? — глухо, нахмурившись, запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму до тебе бігала щодня тільки так?

Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої два роки зношу тільки так? Чого ж мовчиш? На якого ж чорта ти мені рудий здався, як я могла кращих знайти? Га?... Ух, ти!...

— А хіба не знайшла? А Ілько? Ще задається... Прощай! — зненависно виговорив він за одним духом і, повернувшись, швидко підійшов до тину, переліз і пішов улицею.

— А в четвер прибіжиш! — навздогінці кинула сміючись Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ой, прибіжиш!

Андрій гидко на всю вулицю, не вважаючи на людей, вилаявся до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер всю правду скажу! почувся ще раз голос Мотрин і за ним якийсь нерво-

вий, голосний її сміх. Андрій ще раз вилаявся і швидше пішов від хати, від якої навмисне голосно, якомсь нервово почулось:

«А я слави тої не боюся,
З ким люблюся — не наговорюся».

II

Прокинувся Сонгород. Ярмарок. На вулицях стоїть туман пилу; тарахотять вози з прив'язаними до них кінями, волами, коровами, телятами; літає солома, шерсть; «дядьки», попускавши з полудрабків ноги, по три, по чотири, а то й цілими купами поспішають до базару. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликання, гукання; ряди возів, ряди перекупок, жидів, кацапів, ряди шатрів з хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьогтем, салом, сіллю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в ньому ні зайвої гурботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно — і легкий колір флегми на всьому. Тільки коло жидів, бублейниць та циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них побачиш бійку, іноді кров і раз-у-раз поліцію.

— Бублички! бублички гарячі! на салі, на маслі, на всім продовольстві! П'ять копійок за три пари, сім — десяток! Добирайте, дядьки, молодиці, гарненькі дівчатка!

І підійде дядько з батоном в руках, уважно обдивиться бублики, калачі, паляниці, питає, по чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки відійде собі.

— Куди ж ви, дядечку? Паляниці ж, як сахарь. Десять копійок, дядю! Ну, за дев'ять оддам!

— Знаєм ваш сахар! — бовкне собі під ніс «дядько» і так само піде далі, проштоґхуючись, роздивляючись, обмацуючи й відходячи.

— Ах, які ви стали скупії! — докірливо хитає головою молодий жидок засмалений, товстолицій дівці, що роздивлялась на червону з зеленими квітками хустку. — Самая петербурская матерія!... По самой первой моді!... Ах, скупії, баришня... Это не харашо!

— Дам тридцять п'ять! — піднімає голову дівка, не випускаючи хустки.

— Менше, как шезьдесят, накажі міне Господь, не можна!... Вам какіх ниток?... Какіі ви скупіі! Такая багата і красівая баришня і тільки трицять п'ять... Здачі? Суре, гіб ім здачі... Нєту?... Вот я чічас дам здачі, одну мінуточку... Єслі ви хотіте купить етот платок, я вам для вас могу отдать за 50 копєйок... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і, нарешті, розв'язує край своєї хусточки, виймає гроші, довго лічить їх, віддає жидкові, пильно-обережно згортає хустку й відходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький, маленький, трохи сивенький «дядечко», з однією випущеною штаниною з полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що, здавалося, цей дядечко ще змалечку не цурався чарочки.

— Що за бички, синій ніс?

Мовчок, тільки суворий погляд з-під сивеньких брів і сердите «гей!»...

— Дядьку! земляк з буряковим нюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед ряботиння, — відмовляє синій ніс, — а тоді й питайся про бичків, — полякаються! — І, задоволено посміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхається і ходить доти, поки жінка відійме воли, продасть їх кумові і тим самим відбере у нього спроможність ходити, перекидатися гострими словами і тим самим відбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розливає по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноєм, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьогтем. У довгій, вузькій вуличці возів, затовпленій кіньми, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукуються молодиці, дівчата, невеличкі хлопчики; на вигоні пляцу, підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкуються вдати з себе шмулів, буланих, кацапів тощо; коло річки, вибрикуючи, похнюпившись, весело ржучи, товпляться коні, корови, воли.

Але торг провадиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед одним; торгуються спокійно, по-

важно, де-не-де з смішком, з тонкою іронією, з коментарями до товару; торгуються без видирання очей, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний «дядько» в новій світлі, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами й невеличким ряботинням на худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспиравшись на коней і розмовляючи тихо та мирно. Навкруги, звичайно, коні, люди; всі товпляться, штовхаються, пролазять між кінями, перегукуються, регочуть. Дядько розводить дві спини коней, просовується і, потягнувши злегка за картуз, промовляє:

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — озиваються декотрі і, не переміняючи постав, слухають далі якогонебудь оповідача. Дядько теж постоїть, послухає, подивиться іноді на конячок і, намітивши якунебудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя тицьне батогом у бік і теж знехотя, ні до кого властиво не звертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з присвистом і знов похилиться; а хазяїн її, відвернувшись трохи від оповідача і міцніше впершись ліктем, теж, наче знехотя, муркне:

— Три красні.

— ... Ну, та й говорю йому, значить, тому таки панові, — чується з купки: — «змилуйтесь, ваше благородіє, я ж тут хіба як? хіба я що?» А він, чорт його зна, чи вже таке зроду погане, чи... як заверещить: «на неділю у турму!»...

— А дві? — знов торкає пужалном конячинку дядько. Коняка знов крутить хвостом, зітхає й переміняє ногу, хазяїн знов трохи відвертається, знов уможується зручніше на спині й відповідає:

— Двадцять сім дають.

— Та, мабуть, невеличких?

— Чого? Хіба не стоїть? Кінь, як кінь.

— Та вже ж! І голова, і вуха є... Дві береде?

— Та що ви, земляче! — всміхається хазяїн і повертається вже зовсім до дядька. — Хіба вже я як? у Бога теля з'їв, чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Та й беріть!

— Та й візьму!

— Та й держіть!

— Та й вдержу!

Дядько відходить трохи, повештається навколо, потикає в боки деяких конячок і, наче зовсім ненавмисне, опиниться коло вороненької:

— А що держите? — ледве всміхаючись, кидає він до хазяїна конячки.

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду не далеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молода.

Дядько підходить ближче, мовчки піднімає голову вороненькій, розтуляє рота й дивиться в зуби.

— Та що там? — всміхається хазяїн, — хоч дивіться, хоч ні, а більш як п'ять не дасте.

Дядько, не відповідаючи, обходить навкруги й, наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от-так... Держіть руку... Двадцять п'ять і (б'є з повагом) кришка!

— Ні, — ховає руку хазяїн, — як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продать?

— Щоб продать? — замислюється хазяїн — так, щоб продать, то от що: двадцять вісім і беріть. Хай уже...

— А як по-божому?

— Та що ви, дядьку, торгуєтесь? — вмішується один з купки в широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом. — Криця, не лошиця: біжить — дрижить, упаде — лежить. Сестра її в Києві з гори бігає.

В купці посміхаються. Дядько поважно обдивляється, хазяїн пильнує його.

— Ну, двадцять шість... Держіть руку!

— Двадцять вісім!

— Двадцять шість!

— Двадцять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст, — додає бриль.

— Ну, то щоб не по-вашому і не по-моєму — держіть руку... Держіть. Двадцять сім!

— Та давай, Данило, — радить бриль, — бо вороненька вже стелеться.

— Ще б полтиника... — чухається Данило.

— Е-е... — докірливо хитає головою дядько, виймаючи гроші й відлічуючи 27 карбованців, — ще мало вам... Беріть!

— Ну, хай іде... Давайте... Хай вам Бог помага, а конячинка, їй-богу, добра! — перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи обротъ дядькові, зітхає Данило. — Якби не така скрута... Ех!...

— Прощавайте!

— Щасливо!

— Но!

І, скося поглядаючи на вороненьку, посмикуючи часами за обротъ, пропихаючись між купками людей і рядами коней, прямує собі дядько до воза. Але, зустрівшись з земляками, спиниться, розбалакається, обіпреться теж на спину вороненькій і, слухаючи якогонебудь оповідача, по-важно на запити покупців відповідає:

— Не продажня.

Тільки ж вмішається де жид або циган, там спокій цей змінюється на крик, на галас, сварку, іноді й на бійку. І набігає поліція, збігаються люди, піднімається гвалт і, на решті, троє або четверо дядьків попадають у «холодну», тягнучи за собою цигана й жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаці, таких же штанях, у гладженій сорочці й новому картузі, стояв Андрій. Біля нього, переминаючися з ноги на ногу, часто поглядаючи через голови людей до крамниць, крутився невеличкий парубок з прищуватими щоками й синенькими, полинялими оченятками.

— Та його, Андрію Панасовичу, не буде, їй-богу, не буде, — заглядаючи в вічі, вимовив, нарешті, він. — Він, мабуть, десь уже запив... Хе-хе-хе!

Андрій погано вилаявся.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питаю: — «Будеш, кажу, на ярмарку»? — «Буду», — каже.

— Ти ось що, — почав Андрій, — біжи... того йолопа, правда, все одно не буде, то біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа, — він там повинен бути. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе?

— А як не буде у Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що є хороша робота...

— Цього не кажи! Прямо скажи: Голуб кличе... Підожди... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну=да, бо, звісно...

— Та не перебивай! Не тямиш і мовчи!

Прищуватий ніяково всміхнувся й винувато глянув Андрієві в вічі.

— До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе он=тих хлопців до пивної... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилі, а другий без шапки. Волики коло їх...

— Ет! дурне! кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економічеську? Та куди лупаєш! Он=он=он!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Ій=богу, бачу. Здорові, сірі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... їдять щось. О! один устав.

— Ну, так. То, як побачиш, що вони підуть з Остапом, іди зараз же до гарби, сідай коло неї і... сиди. Сиди та й годі.

— Ну=да, розуміється...

— А як підйду я з кимнебудь, скинеш шапку й будеш звать мене паном...

— Хе=хе=хе! Ну=да, бо панам, сто бісів їх матері, раз=раз дешевше уступають.

— Та ні! Ну й дурний же ти, Гришку, Господь з тобою! — всміхнувся Андрій. — Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустяна голово?

— Ага.

— І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну=да, так... Ми з економії... Ага=ага! — прояснів вмить Гришка й зареготався.

— Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці й півкварти. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапові скажи, щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже зна, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуз на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув «ану, мурло, з дороги!» і пропав серед натовпу.

— «Нема Ілька, обманув, — майнула в Андрія думка, — Дурень... А! Може він у Мотрі? Он що! А я думаю... О, хвойда проклята!... То ж то вона ще хотіла подумать... Та ні, навіщо б говорить, що піде за мене?... Так он що! Ну,

добре, добре!... Це батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Якби знав, якби догадався раніше, я б... Упустю ж таку рибку... Чи може плюнуть? Ні, нехай... не треба думать...»

— «От якби застать, тихенько підійти й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні — обідать варить!... Ні, сьогодні неділя... А може вона пішла до церкви?... Ну=да, хм... Я думаю, що пішла до церкви... Хм... от не подумав! Той може тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я казюсь... Ще прогавлю цього діда. Чи не прогавив?... Ні, ще стоять; давав дев'яносто один... карбованців з сотню має. Ще, чого доброго, купить воли... А тут ще, чи знайде того Остапа... Ну=да, мабуть, до церкви, хм... так я й знав... Ну=да — неділя... хм...»

Біля Андрія зупинилась купка людей. Посередині, то прискакуючи до молодого парубка, то відскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарчався високий, гарний циган. Парубок, спершися на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть глузливо всміхаючись, хитав тільки головою й іноді поривався йти. Між ними в розхристаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточувався якийсь п'яний «земляк».

— Бий, бий!! Не хочеш? Не хочеш? Жаліть будеш!

Парубок всміхнувся й, подивившись на конячку, іронічно спитав:

— Чи повезе ж вона хоч вітер?

— Ха! — стрибнув циган. — Диви! Вона справиться за трьох таких, як твій. Ти диви, о! і не вгнеться! — і, стрибнувши, він вмить опинився на шкапинці, яка, не сподівавшись такого, перелякалась і ледве не впала.

— Ну й «лошадь!»

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Міняйся, Сидоре, діти кататимуться!

— Та що ви смієтесь, що ви смієтесь?! — не зважаючи на регіт, підбіг циган до купки, — А давай на що, що віпередить хоч яку! Давай! Ага! боїтесь? Та по їй видно... Ті дивішся, що вона мала? Ха=ха=ха! Та це ж киргизка, сама чистокровна киргизка! Що ж бі то й була за киргизка, якби вона не мала була?... Ну, береш п'ять додачі? Ні? Шість береш? А сім?... Ну, то йди к чорту! Но!!...

Циган швидко повернувся, шарпнув шкапинку, сту=

пив ступнів із п'ять і, хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і, наче пускаючись наодчай, крикнув:
— Ну, чорт його бери! На вісім, давай буланого. Хай моє пропада! Бий!

— Та я не хочу мінятсья! Вдесяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жаліть, схочеш вернуть, та пізно буде. Бери, поки дають! Говорю, тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! пропадать, так пропадать! Держи руку, держи руку.

— Та не хочу!

— Держи! Даю дев'ять! Бий!

— Бий, Даниле, б-б-бий, — заговорив вмить «земляк», що доти мовчки хитався і слухав, ледве поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то... Іван...

— І не Іван.

— Ну, то... йди під три чорти! Не з тобою говорю! Свин-ня!... Ти, Гавриле, б-б-бий... або знаєш що? не б-б-бий...

— Не мішайте, дядьку! — відіпхнув його циган. Дядько замовк, похитнувся, хотів був провести рукою по вусах і, мацнувши тільки по мокрих губах, хитнувся в другий бік і зупинив свій важкий, затуманений погляд на циганові.

— Держи руку! Держи! Дев'ять!...

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланим! З дурнем діло мати!... Но!... Береш дев'ять?

— Ні.

— Но!

Але, відійшовши трохи, вмить повернувся, підійшов до парубка, взяв за руку, подивився йому в вічі, всміхнувся і, зітхнувши, поліз у кишеню, промовляючи до купки:

— Прийдеться дати, нічого не вдієш... Бачу, десятку хоче...

— Та не виймайте, — сказав парубок, я не поміняюсь... Кумедія, їй-богу!

Але циган, наче не чуючи, вийняв гаманця й почав лічити.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок п'ять... До парі мені буланій... шістдесят...

— Та я ж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й...

— Дев'яносто п'ять... Оце вісім... Вісемдесят... десять. На, бери! — махнувши рукою, скінчив циган.

— Та я ж вам говорю, що не міняюсь... Но! Гайда, Микито!

Циган спершу мовчки подивився парубкові вслід, потім вилаявся на всю губу.

Уся валка, сміючись, розбрелася на всі боки.

— Тьху, чорт! — скаменувся Андрій, — заслухався чортового цигана і, мабуть, прогавив діда... Ну, да... Ні, слава Богу, стоїть... Що ж Гришка?... Ні, і той вже лежить...

Гришка, дійсно, лежав уже біля гарби й іноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

— Ну, пора! — вирішив Андрій і, обдивившись на себе, ліниво, наче гуляючи, став наближатися до купки селян, що стояли коло пари здорових, круторогих волів.

— Йй-богу, не можна, чоловіче добрий! От як перед Господом милосердним, сам торік дав дев'яносто п'ять... Воли, говорю вам, такі, що... а-а! Тут же й робота, і сила, і подивиться є на що... Роги, гляньте, які... Христом Богом завіряю, що сам дав дев'яносто п'ять.

— Та воно та-а-ак, — схилив голову набік і розвів руками пристаркуватий чоловічок з сивенькою, ріденькою борідкою, — коли ж... дорого.

— Не дорого, земляче, йй-же-богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички, — привітно всміхаючись, промовив, підходячи, Андрій. Деякі познімали картузи, деякі тільки потягнули за козири й відказали разом:

— Доброго здоров'я.

— Торгуетесь? Хе-хе-хе! Торгуйтеся, торгуйтеся... Волики хорошії. Да, дійствітельно, волики не плохії... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господи... дев'яносто п'ять!

— Ну, да, оно... собственно... А дають?

— А даю дев'яносто два, — промовив чоловічок.

— Хм... Волики нічево сібе... Толькі, хе-хе-хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить такое, а іной уже сякоє... От, скажем, примером, за міне. Люблю волики, йй-богу, люблю!... Я сам помещик, маю землю... Да... А вот, как повидю волики, так прямо і бирьоть охота... Видел я тількишто волики. А-а-а, ть-ть! Прямо золотого... І от же, преобразіть сібе, не дорого, йй-богу, не дорого. Так будь деньгі, так і купив би. І немного: дев'яносто рублей... Толькі ж і волики! І ето волики хорошії, но теі будуть

как будто полегше... Толькі ж оп'ять скажу, хто што любить... От скажем, примером, єтот мужичок. Он по видимості більше любить... не такиї, как єто, воли. Так, мужичок?

— Та, знаєте, — усміхнувся «мужичок», — не так любиш, як треба.

— Е, ні! — добродушно підхопив Андрій, — не скажіть, не скажіть... То таки, значить, нада — што нада, то нада! — а то таки і... как би вам попростому із'яснить?... і охота, чи што. Охота, знаєте, большое дело.

— Ну да, звісно, що охота...

— О! о! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Єто і по науках звєсно. Охота, пишеться в книге, пособниця на работу. Хе-хе-хе-хе!

— А вже без охоти за роботу не берись, — згодився один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішати, — наче схаменившись, промовив Андрій і націлився йти. — Волики хорошиї, купуйте, дядьку... А я піду посмотрю на теї волики... Люблю, хе-хе-хе... Прощайте! Ходю сібе, знаєте, та всьо разсматрюю. Натомишся за неделю в економії, — ну — і... хе-хе-хе... дозволиш сібе погулять у воскресеніє. Досвіданіє!

— Щасливо... прощайте... — потягнули дядьки за козирки, і Андрій зараз же почув:

— Так берете дев'яносто два?

— Чоловіче добрий! Якби можна було, хіба б я торгувавсь!

— Ну, то як хочете... Піду. Прощайте.

— Куди ж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і, не поспішаючи, став доганяти Андрія, який ліниво, потихеньку пробирався між людьми. Порівнявшись з ним, Тарас став мовчки йти рядом, похльоскуючи іноді батогом.

— О! і ви! — наче тількищо побачивши, трохи згодом промовив Андрій, — не сторгувались?

— Дорого. Волики б і нічого, та...

— Волики... да... Толькі знаєте, я вам так скажу: лучше купи то, што нравиться, чим то, што не нравиться. От хоч би й я: маю воли; воли, не скажу, щоб плохиї, но... не нравляться... прямо не люблю! Я, знаєте, челаєк простой, — міне не нада там усяких панських вигадок, хоч сам я і, можна сказать, не з простих. Ти міне дай, щоб

челаєк бил хароший і... словом, хароший... Міне все одно, чи ти мужик, чи пан... аби в тібе душа была, аби ти не обиділ ближнього. Сказано: «люби ближнього, как самого сібе».

— По євангелію, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украдь!... А он-о-но і волики теї. А волики — золото! От пройдем от тут між возами, оно вийдють ближче... А от єто і мої воли... Що, Гришко, напував воли?

— Напував, пане! — схопився Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що, — повернувся Андрій до Тараса, — нічево волики? Толькі куди їм до тих. Ви подивіться на тих... Ви посмотріть... От отцеда лучче видно... Мордочки какиї... Ах, ви ж мої!... Ех! знаєте, еслі б хто дал січас міне за мої восімдесят, доложил би десять і купил би! Накажи мене Бог, купил би... Толькі што ж? не дадут за мої восімдесят... А тут з дому не взял... Узял на всякіі покупки, та што ж? за п'ятнадцять рублей не купиш їх! Пойдем, посмотрите...

— Та чого ви думаете, що за ваші не дадут вісімдесят? — розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха-ха-ха! А, бодай вас! — наче розуміючи жарти, добродушно вдарив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважніше додав: — Хоча, положим, волики нічево сібе... Толькі ж посмотріть на ті, куди ж єтим.

А ці волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудьми; «золоті» ж воли були здоровенькі, звичайні волики. Тарас подивився на ті, на ці, пильно глянув на добродушну і навіть дурненьку посмішку Андрієву, постьобав трохи замишено батогом по колесах і промовив:

— А все таки, я думаю, що й за ваші можна дать вісімдесят... Подождіть, що ви смієтесь! То воли хороші, вони таки й луччі за цих — що правда, то правда! алеж і ціна за їх лучча! Що луччі вони, то луччі, що й говорить, алеж і ці нічого. Ось ви знаєте що? не смійтесь, а оддавайте мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі, а мені — ці... Га?

— Та що ви?!

— А от же їй-богу!

— За мої даєте вісімдесят?!

— Даю.

— І зараз гроші?

— І зараз гроші!... «Та й дурні ж ці панки, прости Господи!» — мовив собі в думці Тарас.

— Значить, я можу зараз і ті волики купити? — радісно скрикнув Андрій. — Господи! Та ні, ви... шуткуєте.

— Ну, от!...

— Гришко, чуєш? Зараз купим ті волики. Ну, спасибі вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю, як по батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович. Спасибі, їй-богу, виручили. На радощах вип'ю прямо, хоч уже місяців два як не пив... Зараз же могорича вам, Тарасе Семеновичу... Гришко, біжи в монопольку і таскай сюди півкварти... Подожди... гроші ж на... Купиш дві чвертки, — вже пошепки і з вигляду грізно додав Андрій, — і в одну виллеш з цього слоїка... Чуєш? Не бійсь, це — сонні каплі... На. Та бери так, щоб той не бачив. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... Назнач її якнебудь; надірви бомажку, що наліплена, чи що... Іди!... Та не барись, Гришо! — це вже вголос говорив Андрій. — Купиш там і ковбаски і палянички... Подожди! Принесеш ето всьо туди на берег за очеретом, ми будем під вербою... Знаєте, усьо таки как-тось неприлічно під возом, чи знакомиї какиї помещики, чи штось такоє... А там нікада нікого не буваєть, не повидають і не так душно, — травичка, ставочок, вербичка, хе-хе-хе!

— Ну-да, під вербою, як той казав, і їсться смачніше.

А під вербою, що стояла на березі ставка далеко від водопою, за очеретом, справді було краще: травичка, очерет, ставочок, тінь і... ні душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка; налили, закусили, і бесіда ще тепліше, ще щиріше полилася між недавніми приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, п'ятій...

— Ви вже той... звиніть, я трошки ляжу... Натомився, ходячи, та щось на сон клонить, — примощуючись, промовив після шостої Тарас і вже п'яненко осміхнувся.

— Нічого, нічого... Звісно, наморишся... От хоч би, приміром... От сюди лягайте головою, тут наче горбок... А я вже вам договорю таки за свого дядька. Ну, то й пішов він до тої, виходить, барині, його родички. Входить до неї в кімнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька...

От преобразить собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку: тут значить...

Тарас Семенович трохи розплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз мугикнув і, схиливши голову на лікоть, спокійно й тихо заснув.

— Спить уже, — прошепотів Гришка, що весь час слідував за ним. Андрій, розповідаючи все таки якусь нісенітницю, вирвав очеретину, облущив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не зворухнувся.

— Ну, йди, стань там і дивись, — повернувся Андрій до Гришки, — як буде хто йти, кашлянеш.

— Гришка, весело осміхнувшись і поглядаючи назад, пішов і став на поворотіці.

— Що за чорт! нема! — хапаючись і поглядаючи на Гришку, шепотів Андрій. — І за пазухою нема... Невже брехав... Уб'ю гада! Ну, повертайсь... Щось у цій кишені... зав'язано...

Розіравши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив з трави ножика і відрізав усю кишеню. З розгорнутої кишені глянули старі папірці, п'ятирублітки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато? — підбіг Гришка.

— Єсть. Ти ж позакидай ці пляшки, або я й сам це зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжать і ще розбудять... Ну, гайда! Увечері приходь до Естерки — там п'яторку получиш... А тепер подожди трохи, не йди за мною.

— Андрію Панасовичу!... — несміливо й ніяково посміхаючись, промовив Гришка, йдучи за Андрієм, — якби за раз... Сьогодні ж неділя...

— Н-ну!! — грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі, гострі свої очі на Гришці, — сказав: увечері... Чого ж ще!

Гришка здвигнув плечима, зігнувся, подождав трохи, подивився на Тараса, усміхнувся й тихо пішов за Андрієм...

А через годину, отовплений великою валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас з диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові, який поважно й суворо слухав його.

— Це — Голуб! Це ніхто, як Андрій! Гайда всі до його! — заревли декотрі з купи. -- Ходім до його, однімем! Це ж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутим, блідим Тарасом попереду, гучно посунула головною вулицею.

III

— Куди, Ільку?... Драстуй! Ач! надів нового піджака та й не пізнає вже...

Ілько повернувся, — коло тину, трохи перехилившись на вулицю, стояла Мотря й, граючи очима, ласкаво всміхалася.

— Не бачив, — підходячи до неї, усміхнувся й Ілько. — Драстуй.

— А може ще й досі сердишся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от! — знов усміхнувся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт, — хіба ж це первина?

— Ні, а справді не сердишся? Га? — заглядаючи в вічі й якимось тепло-ласкаво дивлячись на нього, спитала Мотря.

— Та й чудна! — підвів голову Ілько, — говорю: ні, то й ні... Чого це ти так убралась: кохточка, нова спідниця... ху, ти!

— А тебе ждала, ха-ха-ха! Ні, їй-богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь, — та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хіба й ти з ним на «роботу»?

— Атож!

— І підеш таки?

— Та піду ж.

— А може не підеш... Га? А я б тобі щось сказала, розказа-ала. Га?

— Ні, ні... Андрій сердиться буде. Пропаде «робота». Мені, положим, вона не до душі, але... обіщав. Прощай!

— Та подожди! — схопила його за рукав Мотря. — Сам каже, що не до душі, і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зо мною. Батька нема, на біржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна... — почухався Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось розкажу хороше-хороше. Ти, їй-богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз-у-раз уговорить можна, не можеш ти по своєму зробити. А Андрій, то — чорт! А я б щось розказала... Перелазь! Я, їй-богу, скучила за тобою... А цікаве б розказала... От побачиш!

Ілько подивився на Мотрю; дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле чуття, хороша, як мрія бажана. Глянув Ілько у великі очі, зустрівся з гли-

боким поглядом, який обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав, — зітхнув, почухався, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді ж щось скажеш цікаве? — спиняючись, спитав він.

— Йй-богу, йй-богу, розкажу!... «От таки ж піде за мною!» — додала вона в думці.

— Ну, як так... — не договорив Ілько і став перелазити через тин з таким виглядом, наче б хотів сказати: «Отже лізу через те тільки, що треба послухати щось цікаве, а інакше ні за що в світі не поліз би!»

Він переліз, стрибнув і, щоб не впасти, ухопився за Мотрю й, обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу! — притуляючись до нього й відхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, що ж там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знать?

— Як... як оце зараз поцілувать тебе!

— Ну? скажи який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай, — не повертаючись до нього й відхиляючись від вітей, тихо вимовила вона, — виходю заміж за... Андрія.

— Та ну? — спинившись, скрикнув Ілько, — брешеш!

— Йй-богу, правда! — повернулась Мотря й пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш? — криво всміхнувся він.

— У четвер і рушники подам.

— Он як... — тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда, цікаве? — сміючись, спитала Мотря, сідаючи біля нього.

Ілько нічого не відказав і мовчки, замислено став дивитися кудись через тин. На серці щось страшенно боліло й нудно-нудно стало.

— Так он як! — дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов відвернувся.

— А так... — теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на нім.

«Так он що?... Заміж за Андрія! — крутілось з тяжким щемлінням у Ілька. — Це, значить, прощайся вже з нею, прощайся з тими тихими, любими вечорами, з тими милими розмовами, прощайся з рідною, єдиною людиною,

з цим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з цими гарними, дорогими, чудовими очима»... Ці думи не мислив він, не висловлював, не складав їх, — метнулись вони в нього з цим щемлінням, з цим якимсь чудно тяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився і відчув, які стали далекі й дорогі, любі, хороші ці, такі знайомі йому, брови, губи палкі, очі чудові.

А Мотря все дивилась на нього і теж прислухалась: щось давило-щеміло на серці. І хотілось їй, дуже хотілось, обняти його, пригорнутися, завмерти коло дужої руки його, заглянути в вічі й дивитися-дивитися на чудову красу його, на чорнії брови, в карії очі. І почувала вона, як боляче холонуло у неї в грудях з самої думки, що не прийдеться їй більше цілувати його, цілувати найлюбіше місце, що відтінялось чорним вусом; не прийдеться більше дратувати-розпаляти палким поцілунком і любитись, як зачервоніється злегка лице його, як краса його ще виразніше, ще дужче стане перед нею й захвилює, захопить і її...

— А ти не виходь заміж, — тихо промовив Ілько, колу-паючи паличкою стежку, що йшла понад призьбою. Мотря відвела свій погляд, зітхнула й, хоча чула його слова, але, не встигнувши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім? — сумно усміхнулась вона. — Не можу, Ільку, їй-богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Та й самій... Ну, хіба ж це добре, що я бігаю до тебе, що він мене б'є раз-у-раз... Ні, рішила, так і буде. А тобі ж хіба що?

— Та так... — нахилився знов Ілько. — Якось... чорт його зна... думаю про це... і якимось, знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та й мені, ось дивлюсь на тебе, теж якимось скучно...

Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледве пробивалося крізь листя і грало на коліні в Ілька; цвірінькали й билися горобці на вишнях, та за тином по вулиці йшли люди до церкви.

— А за мене пішла б? — ніяково всміхаючись і старанно перепиняючи червоненькій комашці дорогу, тихо спитав Ілько.

За тебе? — наче сподіваючись цього питання й дивлячись на комашку, що зашамоталась і полізла вліво, перепитала Мотря. — За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієві можна дати одкоша.

— Та буде так, як учора?

— Ну! — підвів голову Ілько і махнув паличкою. Комашка покругила вусиками, повернула вбік, перелізла стежку і сховалася в траві.

— Ну, що ж «ну!» — усміхнулась Мотря, переводячи очі з комашки на Ілька.

— А то «ну», що тепер не дам бити тебе... Вчора то він мав право, а тепер би... вже... Та побачила б!

— Ех, Ільку, Ільку, — захитала головою Мотря, — бачила я вже вчора... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибігла до тебе, хотілось ще раз спробувати тебе... І що ж побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та то ж, кажу, вчора, а тепер хай би посунуся!

— Ех, не задавайся, Ільку! Побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш, такий: ти тільки не сердься: я цілу ніч думала про це й рішила сказати усю правду. Якби не побачила оце тебе, побігла б до тебе... Ти, бач, такий: як зо мною говориш, ти мене слухаєш, з ким другим — того слухаєш. Як то кажуть: куди вітер віє, туди я хилюся... Ти ж не сердься!... Ось тепер Андрієві обіщав допомогти, а зо мною сидиш, бо я вговорила. Так і тоді буде, як вийду за тебе: поки будеш зо мною, будеш мій, а вийшов з дому — і вже чийсь. А Андрій вже не те. Андрій — той ще сам, кого хочеш, подужає... Та й то взятъ: ну, от ти сидиш передо мною, я люблю з тебе і як «отченаш» знаю тебе. А Андрія то вже й сам чорт не визнає, — сьогодні він такий, завтра такий, тоді он який... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшла б я за тебе, пожила б і заскучала. А Андрій — той і розкаже, і поб'є, і насмішить, і налякає, і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запарошеному чоботу.

— Ти й добріший за Андрія. Ти от чи «заробиш» де, чи як там, зараз роздаси, прогуляєш... Хіба ти матимеш коли що? Ні. Ну, я вийду за тебе, чи ти ж кинеш гулять, будеш годувати мене? Хіба ж ти зможеш? Правда ж, ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

— От, бач, мовчиш. А Андрій, той і тепер гроші має, за тим я не пропаду. Та й Івасько... Хіба ти його люби- тимеш так, як Андрій, — не твій син...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці наче ще голосніше цвірінкали між листям.

— Коли ж, як подумаю, — тихо знов почала Мотря, — що прийдеться не бачиться з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи що? Три роки... Та й до Андрія привикла... Це вже, значить, годі, — не прийду я вже до тебе, не буду любити з тебе...

Ілько підвів голову, хотів щось сказати і... знов похилився.

— Страшно жалько... — наче думала вголос Мотря. — Подумаю: кинуть Андрія, — я вже думала багато вчора, — так якось зовсім і жити не хочеться... І тебе жалько... Якби можна за двох вийти! — засміялась вона і зараз же сумно замислилась.

— А ти ще подумай, — проговорив тихо Ілько і глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... коли?... Ій-богу, не знаю. Андрієві обіщався в четвер... скажу тобі в середу... Добре? Ти ж не сердись на мене? Га? — ласкаво заглянула вона в вічі й прихилилась до нього.

— Чого ж сердитись? — усміхнувся Ілько й тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так... — прошепотіла Мотря, зчервонівши трохи.

— Чого? — нахилився від до неї. — Може ж, більше не прийдеться... Здається, задавив би тебе!...

Мотря зітхнула, відкинула голову, подумала і, палко обнявши, стала цілувати в губи, в очі, щоку, найлюбіше місце над чорним, м'яким вусом.

— Не підеш за Андрія? не підеш? — шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю, за кого я піду. Обніми, обніми мене!... Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

IV

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лушпайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива. Круг столів сиділи п'яні, спітнілі, червоні лиця. Смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А! Ілько! — почулося зза одного стола, зайнятого

якимись парубками в піджаках і червоних сорочках. — Іди до нас!

Ілько обдивився навкруги й сів коло якогось дядька, що вже був п'яний і щось співав разом з другим дядьком; той сидів проти нього і щохвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена, й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку! — гукнув Ілько.

Від стойки відскочив жвавий, маленький жидок і, шльопаючи калашами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І більше нічево?

— Нічого...

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши жадібно підряд три склянки, Ілько втерся, сумно схилив голову на руку й задумався.

«За-а-аблісте-е-ела зорька-а-а-а»... — почув він коло себе й повернув голову до дядька.

— Семен! Та побійся ж Бога! — благаючи, заговорила жінка. — Поїдемо додому... Коні ж морені стоять... Куме! Хоч ви вже згляньтесь!...

Кум тільки гикнув, замовк і безсило схилив голову на стіл.

— Жінко! — миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками пляшку, — і ти... і... я... Випий!...

— Та Бог з тобою! Не хочу... Поїдемо... коні ж морені.

— Коні? І ко-о-ні постоять... «За-а-аблісте-е-ела зо-о-р-ь-ка-а-а»...

— За-а-а... — гикнув кум і підвів голову.

— Ну, що ти в світі Божому будеш робити? — трохи не плачучи, здвинула плечима жінка.

Ілько відвернувся й налив у склянку пива.

— Господин! — торкнув його Семен. — Как... з не-дельюю вас!

— І вас, — знехотя всміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!... Куме, дай пляшку, вип'ю... ось з господином.

Кум мацнув рукою по пляшці, ледве не звалив її та так і застиг.

— Семене! — благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво! — безсило простягнув руку Семен.

— Поїдемо додому!

— Дай сюди пиво...

— От наказаніє Господнє! — зітхнула жінка й подала пиво. Семен узяв, поважно налив у склянки, підніс, розхлюбуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив:

— Доброго здоров'я...

Ілько випив. Семен поставив свою склянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в вічі, обняв, поцілував і зараз же випив своє пиво.

— Бо... люблю! — повернувся він до жінки. — І не мішайсь... Уторгував, продав воли й буду гулять... Так, господин?

— Так, так! — усміхнувся Ілько. — А за багато продали?

— За сто та ще й двадцять!.. О!... — вийняв він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно запахати знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько придивився, відвернувся і почав покволом пити пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімались, випивали, цілувались і сміялись з блань жінки.

— Мошку, пива! — гукнув Ілько.

— Мошку!... жиде!... пива! — стукнув кулаком Семен і поліз у кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба! — затурбувався Ілько, — я сам заплачу, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!... Ого!... Семен Торба не може пива купить... Фю-фю! Ого!... Де ж це гроші?... Ого! Я не можу... Де ж це?...

— Та ти ж у ту кишеню поклав, — промовила жінка. Семен став шукати і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали? — збліднувши, встала жінка й почала дивитися під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишенях, встав і Ілько, зазираючи теж і під стіл, і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой, Господи! — скрикнула жінка.

Дехто повернувся, коло сусід заговкло, підбіг Мошко.

— Та я ж у цю кишеню поклав, — розумніше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, який пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі й озирався навкруги.

— Це ж оцей витягнув у його! — обмацавши, обшукавши всього Семена, крикнула жінка й показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв із стола картуз.

— Ні, господин, подождіть трохи, — схопив його за руку Семен, — я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей. У певний стихло, і коло Семена поставало вже декілька дядьків.

— Люди добрі! — скрикнула жінка, — ви ж бачили, що вони пили вдвох. Там же всі гроші... Тепер і за пиво нема чим розщитатися.

— Ви, Ілько, послушайте, — затурбувався Мошко, — може, ежелі ви взяли... Міне какое дело, нехай міне за пиво... Я в паліція...

— Та якого вам чорта! — повертаючись іти, крикнув Ілько. — Не бачив я ніяких грошей! У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, цей йолоп тобі ж і показував! — закричала жінка.

— Оддай гроші! — тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки й суворо дивились на це, і повернувся.

— Нет, позвольте, — викрикнув Мошко й ухопився за Ілька, — так підзя... Дай міне за пиво... Хає, бігай за палицейським!

— Оддай гроші! — зробивши кілька ступнів до Ілька, процідив Семен і зціпив зуби.

— Авжеж оддай... Що ж це!... — почулось між дядьками. Ілько сіпнув руку, крутнув Мошком і ступив до дверей.

— Оддай гроші! — заревів Семен і кинувся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувся, відхилився, як дикий звір, наскочив на Семена й повалив його на стіл, з страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула й кинулась до них, але зараз же відлетіла і впала під стіл, обливаючись кров'ю; посунулись були дехто з гурту, але теж деякі полетіли на лави, а деякі самі поховались від страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах, Ілька.

— Повбиваю!! — хрипло крикнув він, блискаючи очима й хапаючи рукою з стола пляшку. Але не встиг він і вимовити, як захитався, махнув рукою й гепнув додолу лицем.

— Тепер бийте його!! — крикнув Мошко, вискакуючи із-за Ілька й держачи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька, насіли і... піднялись разом з ним.

— Держіте, держіте! я одберу в його деньги!... вот, вот оні! — вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кров'ю лицем і синій,

побитий Семен зараз же кинулись до нього. Ілько скажено заревів, крутнувся, когось укусив, когось пацнув, рвонувся й, тягнучи за собою всю валку, вискочив на вулицю.

V

Сумно в Сонгороді восени. Низьке темносіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер; купи пожовклого, мокрого листя, і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз візника, що закутавшись, схилився на передку. На вулицях ні душі, тільки де-не-де перебіжить через дорогу яканебудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важкою ходою жидівська балагура та візник розіб'є блискучу, сталеву грязюку рівненькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір. Вітер, наче сказиться, — то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застукає по віконницях запертих, то знов заскиглить, завие, заплаче й сипне, й сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазити на вулицю в таку негоду.

Ледве блищить лямпочка в камері «слідственныхъ» *) сонгородського «арестнаго помѣщенія». Тхне потом, парашею, махоркою й квашеною капустою. Посхилявшись над койкою, **) прислухаючись іноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають в карти арештанти. Чути: «краля зверху!», «сімка хвалить», «запиши хвальону», «винокозир»; іноді пошепки, але виразно прокочується лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з вулиці у вікно. Андрій встав, положив карти, прошепотів «без мене грайте» і підійшов до вікна. Якась темна жіноча постать, освітлена світлом одного з двох на ціле місто ліхтарів (другий — біля поліції), стояла, нахиливши голову.

— Ти, Мотре? — відчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

*) Слідственный — той, що перебуває під слідством; помѣщеніе — приміщення.

**) Койка — ліжко.

Постать підвела голову, трохи розмотала товсту хустку, і на Андрія глянули великі, глибокі Мотрині очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь ґратки і взяв невеличкий клучок.

— Там десяток пиріжків і курка, — додала Мотря.

— Добре... чого вчора не прийшла?

— Ти сердишся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла, — сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреші!

— Ну от, «не бреші»! Батька не було до півночі, дитина сама, а я оце побігла б до тебе.

— Де ж батько був?

— На «роботі».

— Де?

— Розбили лавку*) старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Багато?

— Рублів на п'ятдесят, казали. Ілько насилу вніс лантух.

— А! он що! Хм... — злісно всміхнувся Андрій. — Там були Ілля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може, не пускали Ілля Іванович? Вони ж теж на лінії солом'яного жениха. Чи в проходку з ними ходили?

Га?... Чого ж мовчиш, суко? — грізно прошепотів Андрій, — похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори ж! Може, вже рушники подавала?

— Ну, от ще! — підвела голову Мотря і знов нахилилась.

— Гляди, гадино! — зціпив зуби Андрій, — обдурила, обіщалась сказати правду, тягнеш і досі... гляди, тільки подумаєш вийти за Ілька, уб'ю. Чуєш? уб'ю першої ж ночі! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!...

Вітер, що затих був на хвилину, мов прислухавшись, засвистів, загудів, засипав густим дощем і трохи не попхнув Мотрі.

— Не змерзла? — помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

— Що? Та підними голову, чого нахилилась?

— Не змерзла, — промовила Мотря й несміливо поди-

*) Лавка — крамниця.

вилась йому в вічі. Замовкли. Чути було ляпання заялозєних карт і дрібнотіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну=да,

— Лається... На що ти його так?... Бідує страшно.

— А так паршивому і треба, хай не задається! Думає, як надзиратель, то й цяця велика! — з злістю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреши гад! Ти знаєш, як все це було?

— Та говорив він щось... Розкажи ти... Знаю, що через тебе...

— Ото нехай не задається і знає, кого зачіпає!

— Як же це вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Хм... Ач, мурло прокляте!

— А лаяв?

— Та того мало, а ще захотів штовхаться. Я, бач, не дав йому раз горілки, що ти мені передала. Так образились... І ото раз причепився до мене, щоб у камеру йшов. «Ще рано, кажу, не підуй!» «Ну, не розказувать!» Я й вилаяв його... Він зо всієї сили — трах у груди мене... Хотів я його задушить там же, та здержався, тільки сказав: «Гляди, Никодиме, це дурно не минеться тобі. Знай, кого бити!» — «Плювать, каже, я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах — тьху!» Ну, добре, нехай так, — побачимо. Пройшло, мабуть, з тиждень. Я з ним наче помиривсь, випивав по-приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А ото в той понеділок кажу йому: «Попроси смотрителя,^{*)} щоб пустив мене з тобою в цилюрню, — мене тут пускають, — поставлю, кажу, півкварти». Попросив він: пішли. Прийшли до Васьки — знаєш? Я тому зараз — морг! Той туди=сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був п'яний, як свиня... Тільки й розуму, що дивиться. Кинув я його, прийшов до смотрителя та й кажу: «Так і так, ваше благородіє, надзиратель Никодим водив мене у цилюрню, напився п'яний і не

^{*)} Смотритель — наглядач

сполняєт своєї служби. Я міг би втекти»... Той, звісно, перелякався, дякує мені, та зараз за Никодимом — і прогнав... Не задавайся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік? — похопилась Мотря, — ото! чого ж ти?

— Тікати не треба.

— Як?

— А так: якби я втік, його не вигнали б з служби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи якнебудь... А так — я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку покаче...

— Діти ж маленькі у його... жінка...

— Друге те, що мені нема для чого й тікати: все одно оправдають. Це, що я не втік, буде ще одним доказом, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хіба б я не втік, коли такий случай підійшов? Га?

— Ну, да, алеж...

— «Алеж!» — перебив Андрій. — У суді, аби щось представив такого, як це, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювати я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гроші брав. А може, хто схожий зо мною?... А ще ж ти будеш говорити, що я у тебе був тоді — та й герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то може...

— Хм... як зробився женихом, так і ненавидить став, — саркастично всміхнувся Андрій. — Ну, так я ж його не боюсь.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора, — нахиливши голову, тихше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все таки плювати! Аби ти показала. А хіба я повинен перед ним сидіти? Скажеш, що п'яний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питати не будуть, а сам напроситься — побоїться мене... Він тоді саме, як моє діло буде розбираться, буде тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав на його... буде одвічати за «буйство і покушення на грабіж». Смотритель казав...

— Через тиждень? — перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого ж — прошу ж тебе —

украдь хоч у цієї Хведори курку, впіймайся нарочито, полайся — і посадять... І не будеш розлучатися з ним... А то ж жаль!...

Мотря промовчала.

— ... Ти що похилилась?... Говори ж щось, якого ж чорта прийшла!

— Скучила! — піднявши голову, привітно дивлячись на нього, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутатись.

— А ще довго до суду тобі?

— Та ти зуби не заговорюй, — мимоволі всміхнувся Андрій, — а говори те, що питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! не чула...

— Холодно, Андрію, вся змокла... Я вже піду...

— Убирайся к чорту, чого ж стоїш!

— Ну, то я зостанусь, — ти сердишся...

— Іди, йди...

— Ні, ти сердишся... Скажи, що не, сердишся...

— Та йди, застудишся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти?

— Як хочеш, — зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і, наче зачепившись, возився коло заціпки.

— Я прийду.

— Приходь, — байдуже муркнув він і заціпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і, щільніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий провулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері «срочних» між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіями і «буянами». Зараз же він звелів усім поділитись грішми, побив одного, що хотів з ним змагатися, посидів три дні в карцері, але, вернувшись, повитягав уночі гаманці у багатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квартою «монопольки», яку невідомо де роздобув. Дозірці, та й сам надзиратель наче нічого не бачили, не бажаючи через який час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через це ще кращу. В той саме час Андрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід і,

не міняючи пози, з ненавистю буркнув, як вона порівнялася з ним, весело посміхаючись до нього:

— У! паскудо!... мовчала! Прибігла таки за Ільком!

— Ба за тобою! — радісно дивлячись на нього й наче чекаючи цього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаявся, зціпив зуби, відвернувся, пішов у камеру й п'ять днів не показувався. А як і виходив на хвилину — до Мотрі не заговорював. Коли вона, винувато благаючи його, зачіпала, він тільки лаявся зневажливо й наче не добачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоювала цілими вечорами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалася і плюнула, як той хотів обняти її. Андрій змилювався — і звеселіла Мотря: заспівала, засміялась, обцілувала Іваська, і на другий день уже жартувала і сміялась до Ілька. Знов змінився Андрій, але вже не ховався у камері, не тікав від розмов з Мотрею, тільки говорив з нею так холодно, так якомось по-чужому, дивився на неї так чудно, що Мотрі з ним було й важко, й ніяково, а насамоті якомось пусто, нудно і сумно, до смерті сумно. Знов почалися благання, знов Ілько остогид; знов осміхнувся «по-рідному» Андрій — і знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андрієві розмовляла з Ільком без сміху, без жартів, — без Андрія ж пильнувала, щоб усе знали тільки вона та Ілько. Ілько ж, хоча і всміхався до Андрія і сам заговорював до нього — при Мотрі махав кулаками і... щиро задавався.

Видався теплий, ясний день, один з тих днів, коли літо ніби виринається з мокрих, холодних обіймів осени, спішить попроситися з людьми, всміхнутися тепло-ласкаво востаннє й скоритися долі. Сонце гріло-пекло, грало в калюжах, що займали трохи не пів двора, жваво цвірінкали горобці, тріналися кури, лазила по дворі свиня з поросятами, тільки оголені дерева якомось сумно виставляли з саду голі свої віти та тужливо хитали вершечками. З камер повисипали арештанти, порозсідались біля дверей, повиносили ліжка з тоненькими сінниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі, дехто стиха заводив пісні, дехто борюкався, а дехто просто сидів, грівся і смаковито хмурився на сонце. Навіть Степан, старший дозорець, — «соціяліст», як звав товариш його Гаврило за те, що той не полюбив у Петрівку, їв у неділю до дзвону, не хотів читати ані букви з біблії і не любив багато балакати, — навіть Степан виліз з темної сторожки, сів на коридорі, надів окуляри і став читати

«Путешествіє по рѣкѣ Оранжевой и ея притокамъ», що вже років зо три, як він його почав читати. Біля тину, проти сонця, на ліжку сидів старий Дем'ян, ватажок штундарів, з симпатичним лицем і добрими очима дідочок. Поруч сиділи «брати» його, цебто однієї з ним віри дядьки, — один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти них на другім ліжку сидів Гаврило, «челаєк з понятієм» — високий, худий і тонкий, схожий, як сам про себе не без гордощів казав, на святого Антонія чудотворця Печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, живився самою цибулею й житнім хлібом і в розмові закидав «по-вченому». Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на ліжку листа худенький чоловік, старанно виписуючи букви, поводячи за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на голоблях тачки сиділа Мотря, а на самій тачці, пацаючи ногами і вставляючи іноді й своє до балачки, — прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Дем'ян говорив спокійно, навіть весело, Гаврило іронічно всміхався, худий деколи додавав свого гострого «з перцем» слова; рудий, добродушно розтягнувши рота в усмішку, однаково пильно слухав і Дем'яна і Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидячки, йому страшенно подобався. Серед двору, махаючи шапкою, посвистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й Мотрю.

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаврило, відкинувшись назад. — Так по-вашому виходить, що церкви не нада?! Єто — факт!... Ха-ха-ха! Ну, а де ж, приміром сказать, должны нахадиться усякії богослужебніі вєщі, ну, сказать, чи чаші усякії, чи... ну хоча б і чаша? Де, по-вашому?

— Будлі де, — усміхнувся Дем'ян, — можна і в скриню покласти.

— Єто, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші, і блохи...

— Воші теж од Бога.

— Ну!...

— Хоча чаші перед службою миються перед усіма, так, щоб усі бачили. А що роблять ваші попи, ви не знаєте. От що!

— Хто ж то миє? Піп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Подождіть, — ухопився Гаврило, — ви говорите, що «той, хто службу служить». А він же має право?

— Має.

— Хто ж йому його дав?

— Ми.

— Єто факт! А ви ж маєте право давать право?

— Таке ж саме, як ваш архиерей або синод.

— Ха-ха-ха! Иван, Степан, Денис — синод! Ха-ха-ха! Славная препорція!...

— От, Гаврило Петрович, — перебив чоловічок, простягаючи листа, — чи так? Бо той...

Гаврило поважно взяв і став читати:

— «Пісмо пущено Мною Марком Гавриловичом к жіні Своїй Параски Михайловні прошу тебе». Ну, єто я вже читав... «що Марко будьтоби Масло»... єто вже... Ага, отцеда! «Я Марко Гаврилович Прощу вашой милости ви покажете що я вам масло приніс а я нікакого масла ни виділ і ни знаю і ни бачив і ни чув. А ви як находите на сібе притенцію то дасте 5 рублей і будете одвічати сильно строго як ни бачили острога то побачите»...

— А я так говорю, — почав тихо Дем'ян, як чоловічок знов висунув язика, нахилив голову набік і став виводити букви — бідному чоловікові й копійка багато значить. Ви візьміть те: чи в тебе родиться, чи помре, чи свято яке, чи штось таке, — уже плати! Плати попові, бо — гріх.

— А в Писанії що сказано? — поважно і навіть строго перебив Гаврило: — «Шедше убо научіть усі язики, крестяще їх во імня Отця і Сина і Святого Духа, амінь». — Га? То какой факт? То, значить, що сам Ісус Христос постановив, щоб були священники. А ви ж тільки євангелії вірите, — це ж по євангелії.

— Та не сказано, щоб за те вони і з живого, і з мертвого шкуру дерли, — вставив худий, не зводячи очей з Гаврила. Рудий добродушно засміявся.

— Вони й не деруть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а пошів не чіпайте! — крикнув, сміючись, Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не чув Ілько, скрививши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!

Помовчали.

— Не дурно кажуть, — почав, зітхнувши, Дем'ян, — «чиї ворота минеш, а попових не минеш»... Деруть вони з вас, як самі хочуть.

— Ану, Гавриле Петровичу, прочитайте далі, — простягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказати Дем'янові, але тільки махнув рукою і взяв листа.

— ... и... то побачите... — промимрив він, шукаючи нового — Ага!... «І прошу вашої милости ни радійте моему гору»... «Как господь дасть міні благодать то якось воно буде Міні господь поможеть нещасному то якось воно буде А Я Марко Гаврилович і так нікогда сльози ни висихают у мене і прошу вашої милости ни оставте моїй прозьби із тим досвиданіє остаюсь жив только здоров'я у мене плохо потому што досажаю Ну все байдуже якось воно буде Пісма писав Марко Гаврилович звиніте»...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають, — пояснив чоловік, — а я того масла, так от не гріх заприсягнуться, і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаявся на весь двір. Всі повернулись, — жовторябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Андріїв свист, ляскання в долоні, ніяк не хотів підійматися вгору до гурту і все перелітав то з хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Подожди ж! — злісно просичав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовторябий, — політаєш у мене!

— Параска каже: «признайся, тобі легше буде». А в чому я буду признаватись? Я того масла...

— От ви говорите, — перебив чоловіка Дем'ян, — гріх окони палить... А я на це можу сказати...

Жовторябий, нічого не гадаючи, повернувся хвостом до краю і став чепуритись. Мотря й Ілько пильно стежили за Андрієм, який, то присідаючи, то ледве ступаючи, наближався до льоху. Ось він уже біля дверей, ось заглядає на голуба, ось... піймав!

— Та не бий!! — крикнула Мотря.

Андрій навіть не підвів голови і став злорадо бити по ногах, по крилах, по голові переляканого жовторябого.

— Та пусти, не муч! — крикнув Ілько.

Наміряючись уже пустити, Андрій по цих словах мовчки злісно глянув на Ілька, усміхнувся і, схопивши ніжку жовторябого, крутнув. Почувся легенький хруск, голуб несамовито забився й затріпався, — Андрій зламав йому ніжку. Цей хруск, розкритий вмить рот жовторябого,

безсиле його тріпання, — все це наче морозом пройняло Ількові тіло.

— Пусти!! — рывкнув він і кинувся до Андрія. Мотря зблідла, схопилась і побігла до них. Штунда й Гаврило змовкли і, не знаючи, в чім річ, стали дивитися в їх бік.

— Пусти, не муч!... — глухо прохрипів червоний, з піною на губах, важко дихаючи, Ілько.

— А тобі яке діло!? — блідий, аж жовтий, з синіми губами глянув на нього ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікався до його? — сухо промовила Мотря, — випустить!... Який сердобольний!...

— А! так ти за Андрія!! — блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: — Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дрижачою рукою став щось шукати у кишені.

— Плювать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з презирством усміхався і мовчки копався в кишені, не випускаючи голуба.

— Так от же!! — розмахнувся Ілько і, не сподіваючись цього, не вспівши пригнутись, Андрій спіткнувся, зачепився і впав, випустивши голуба.

— Ах, ти ж!! — тільки скрикнула Мотря і, як вовчиця, вїлась зубами Ількові в руку; але зараз же почувла, як щось важке ударило її в перенісся; в голові страшенно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин і, хитаючись, вона впала додолу.

— Стережись, Ілько!!! — вмить пронеслось по дворі з десяток несамовитих, переляканих голосів. Ілько здригнувся, хотів повернутись до Андрія і, крикнувши якось «у-е», скривився, схилився і, скоцюрбившись, упав рядом з Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилась з розпоротого живота, полилась по колінах, по чоботях і стала всмоктуватись у білий, сухий пісок.

Проїшов рік. Ілько хутко після того видужав, відбув строк, вийшов з буцигарні, ще гірше запив, загуляв, пиймався на «роботі» й попав у губернію в тюрму, звідкіль уже не вертався. А Мотря з батьком, з сином, з старою

матір'ю Андрія, продавши свою й Андрієву хату й ґрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму, поїхала за ним, повінчалась, і всі виїхали «на поселення», куди присудили Андрія за «покушеніє^{*)} на убійство».

^{*)} Покушеніє — замах.

Історія Якимового будинку

Почалась ця історія коло того часу, як я оселився над Дніпром.

У цю пору з Якимом сталася якась зміна. (Будь я тоді більш підмітливий, я б зразу побачив її).

Він, наприклад, перестав лаятись і критикувати моє «ательє», хоч так само, як і раніше, задихався, видряпавшись до мене.

Моїм ательє було звичайне горище одного старенького будинку. Замість вікна була дірка в покрівлі. Дірку цю ми зробили з хазяїном з тією умовою, що я, виїжджаючи, своїм коштом знов затулю її віддіраним шматком заліза.

Я вже з місяць там жив і ніяких змін в моєму ательє не сталось! Так само треба було вилазити до мене вузькою драбиною; на горищі були ті самі бантини, сволоки, комини, об які Яким неодмінно стукався то головою, то плечима. І павутиння висіло всюди брудними, товстими пасмами, як коси сивої відьми. Павутиння це з чисто відьомською впертістю чіплялось на спину, волосся, на лікті. Пахло все тим же димом, сажею, мишами та глиною. Нічого не змінилось.

А тим часом Яким уже не плювався й не називав мене «поетом» (це була одна з його серйозних лайок). Він тільки з кротістю витирав піт, здіймав з ліктів павутиння, обтрушував порох з капелюха і часом з видимою симпатією озирав мою «майстерню».

Замість ліжка у мене був гамак, прив'язаний під бантинами. З мене цього було досить. Навіть не досить, а далеко ліпше, ніж ліжко. Гамак висів якраз під діркою. Ввечері я завжди міг бути наодинці з небом, темним і таємним. Завжди вітер, весняний квітневий вітер, ніс мені

з-за Дніпра усі пахощі, які народжувалися на широких його луках.

Якимові раніше все це здавалося смішним і «поетичним», і тому він страшенно радів, як мені приходилось у дощ підіймати відідране залізо й прив'язувати його. А як вода капала на мої картини або підмочувала полотно чи фарби, це для нього була найбільша втіха.

Тепер же він навіть почав допомагати мені припинати мою «штору» і рятувати від дощу «писанину». На горищі в такі хвилини ставало темно, дощ тарабанив по залізу покрівлі, старий порох і глина, намочені дощем, прямо пахли. Але було так затишно, так сумно! І згадувались дитячі часи, коли ми так само, бувало, вдвох сиділи у дощ десь на горищі. Тоді ми туди забирались для всяких таємничих і злочинних справ, — курити, робити патрони, ховати нашу дитячу нелегальщину.

І раніше Яким не любив «поезії спогадів». А тепер навіть сам зачинав їх. Сидячи на товстому сволоку, вкритому плахтою, він задумливо слухав шум дощу і чогось посміхався. Але не іронічно, як завжди, а інакше, якоюсь такою посмішкою, якої я ще не бачив у нього.

— Мабуть, усі пожилці дивляться на тебе, як на домовика? — раптом несподівано говорив він.

Дійсно, на мене весь двір поглядав з інтересом і насмішкою. А покоївки й кухарки напевне вважали як не за домовика, то, принаймні, за його близького родича.

І знов Яким чудно посміхався і прислухався до чогось, — до шуму дощу, чи до чого іншого.

Коли ж дощ проходив, ми знов відпинали «штору», і сонце прожогом веселим вогнем заливало гамак, мольберт, бантини, павутиння. Кутки ставали жовтими і видно було якісь старі коші, поламани відра, укритий порохом одинокий черевик, в якому, мабуть, збігались ночами миші. А в дірку з Дніпра лився мокрий дух дощу, молодої трави, розігрітої сонцем, лився гомін міста, гудки пароплавів, дзвінки трамваїв, крики, обірвані мелодії катеринки, гавкання собак.

Яким уставав і підходив до дірки. Він почав подовгу стояти в ній і дивитися мовчки, з тією ж чудною посмішкою. А раз, постоявши так, не повертаючись, сказав до мене:

— Слухай... А знаєш, яка є одна хороша сторона твого... вибач, горища?

— Ні, не знаю.

Він не зразу відповів.

З нього чудовий краєвид... А сам краєвид...

Він знов, пам'ятаю, помовчав і все так же, стоячи до мене спиною, заговорив:

А краєвид... дає ідею... щастя... Ти знаєш це?

Я цього не знав, а тільки, мабуть, почував, і тому мене вразили його слова.

Дійсно, коли він пішов, коли я став у дірці і подивився, я почув, що це саме те, що сказав Яким. Дійсно, не само щастя, не захват красою вставав у душі, а саме віра в щастя, туга за ним, і непереможне, жагуче прагнення до нього.

Я щодня бачив, щодня переживав це, а не знав, як сказати. Чому? Не знаю. А чому Яким це сказав?

У той день я цього не питав у себе, а тільки довго, довго дивився. Далеко на обрії в фіолетовім тумані темніли ліси Чернігівщини. На них легко, обережно спиралась грандіозна синя дуга неба. По ній тонким квачиком хтось провів пухкі смужки рожевих хмар. Що там за тими далекими стінами лісів, в далечині туманів? Нічого особливого. Там живуть чернігівці, звичайні бідні дядюшки. Вони вперто борються з голодом, риються в землі і вимовляють не «кінь», а «куень». Але чому ж так тягне туди до них, за них? Чому здається, що там, за тими лісами є те, до чого так тужно прагне серце?

В той день я не працював; мені сором було братись за мої маленькі жалюгідні фарби. Мені хотілося руху, хотілося бачити людей, посміхатись до них. Мені хотілось пройти під бальконом, де часто стоїть та дівчина з червоною квіткою в чорносиньому волоссі.

На подвір'ї, пам'ятаю, клопітливо бігав з аршином у руках хазяїн будинку. За ним поспішав чоловік у фартусі і з товстим олівцем за вухом. Мій хазяїн — дідок з кострубатим неголеним лицем у синіх жилках. Очі йому завжди неспокійні, заклопотані, і така сида круг їх зморшок! Йому б уже можна було спочинутися. Йому, власне, треба б уже було оселитись в моєму ательє і подумати про те, що з нього видно.

Але дідок про те не думав. Щось міряючи, він тривожно дивився в очі бородатого чоловіка у фартусі, — здавалось, що від цього бородача залежить все щастя мого хазяїна. Бородач, треба думати, це знав, бо спокійно й задумливо дивився кудись під ноги хазяїна. А потім підняв

голову і похитав нею, мовляв, ні, не можна. Дідок аж з відчаєм хльоснув себе руками по боках і знов кудись побіг.

Мені було смішно. Мені стало так смішно, що хотілось наздогнати старенького, впіймати його за пальто, обняти, відвести на горище й сказати: «Дивись, дідуню, бачиш? Отож, покинь свій аршин і сиди тут».

З вікна полковницької кухні на мене дивився денщик¹⁾ і кухарка. Денщик широко посміхався, а кухарка строго й допитливо проводила мене очима. Ах, ви ж мої червоні, простодушні пики! Я б вам щось сказав, якби ви не були денщиком і кухаркою.

Ах, я всім людям сказав би щось, та всі були денщиками або кухарками.

А охитніш за все я сказав би тій дівчині, що так часто стоїть на балконі.

— Коли правду сказати, я тільки туди й ішов. Чого кристись? Бо коли я підійшов до того жовтенського будинку і перебіг очима по балкону, що прилип до нього, як ластівчане гніздо, коли не знайшов там тієї, яку сподівався знайти, я зупинився і вже не хотів далі йти. А коли, простоявши з годину на розі, як поліцай, все таки не дочекався, то виразно почув, що мені хочеться додому, що мені не треба вже ні руху, ні людей.

Я прийшов до себе й знову стояв і дивився з дірки на Дніпро, на далекі ліси, на широкий привабливий простір. І знову, як завжди, туга солодко занила в грудях, але я знав уже, як вона називалася.

І це виявив мені Яким, той чоловік, який казав, що «всі ці пташки-канарейки, вірші, картинки, скрипочки і таке інше не варті одного виправдуючого присуду присяжних ідіотів». (Він якраз скінчив свою службу в адвоката і мав відкрити власну канцелярію).

Але хіба це була одна зміна у ньому? Коли б я міг в той час бути уважним, я відразу помітив би її. Я ж навіть не думав над тим, що Яким зовсім мало «приставляв». Так наче я його знав не змалку, а всього місяць, наче не знав, що Якимові «приставляти» так само необхідно, як пташці-канарейці співати.

Бувало, Яким дуже рідко приходить самим собою, а

¹⁾ денщик (рос.) — джура.

раз-у-раз в образі когонебудь, хто найбільше вразив його. Ось між сволоків, бантин, павутиння пробирається зігнута постать. Вона підходить ближче, але це не Яким, це — людина, яка знає собі ціну, яка суворо оцінює інших, повна самоповаги і холодного, жорстокого досвіду. Це — новий прокурор палати. Він почуває себе чудно і ніяково на якомусь горищі, але не втрачає своєї самоповаги. Він говорить, і це не Якимів голос, це щось сухе, безпристрасне і безнадійно серйозне. Яким молодий, з темноруським волоссям, але перед тобою сивий, висхлий добродій, з жовтим носом і лисиною. Спочатку смішно, але дедалі, то стає ніяково, що такий поважний гість зайшов на це горище.

І враз, як в сінематографі, прокурор зникає. На його місці суб'єкт з нахабно-хитрими очима, з проворними, завченими рухами і характеристичною кацапською мовою. Це товстий, жулікуватий крамар з «бакалейної» на розі. Його голос, інтонація, його навіть черево. Яким худенький і стрункий, але тут виразно стоїть товстий чоловік, якому трудно повертати все тіло і який більше оперує руками, короткими й пухкими.

Як це виходило у Якіма, я не знаю. Знаю, що ніхто з гімназії не міг краще за нього «приставити чеха», «капернаума» — попа. «Буш тихо?!» — і вся кляса бачить, як живу, товсту, червону пику нашого добродушного Карла Францовича.

Не раз Якимові радили йти на сцену. Але він навіть сердився і серйозно був переконаний, що у нього «натура реаліста, емпірика, критично думуючої людини».

Хто знає? Може й так, може й це сиділо у ньому. Бо чим же пояснити, наприклад, те, що, будши в першій класі гімназії, він примушував мене їсти разом з ним дерево, бляху, ганчірки, навіть кінський і курячий гній? Він, бачите, хотів дослідити точно і на власнім досвіді, через що люди їдять одні предмети, а чому не їдять інших. Чому можна їсти хліб, а чому б не спробувати, які на смак трава або папір?

Дійсно, він не любив задовольнятися тим, що знали інші, він хотів по-своєму робити. Коли він був у соціалістичній організації, то також хотів вигадати свій спосіб пропаганди класової ворожнечі. Він, одягнений паном, виходив на ринок і починав лаяти мужиків, вияснюючи їм, що вони — худоба, нижчі істоти, які повинні служити панству, бути нерівними, слухатись начальства і т. д. Не знаю, до

чого доводила дядюшок така пропаганда, але Якима вона привела до тюрми, з якої вирятувала його ця здатність «приставляти». Він удав такого дурнуватою оригінала, що його подержали п'ять місяців і випустили, не віддавши навіть під догляд поліції.

Хто зна, може й справді в ньому сидів і «реаліст-емпірик». Але факт той, що актор у нього тепер зник.

Яким почав приходити до мене самим собою. Прийде, посидить трохи, помовчить і піде. І хіба тільки тоді, як я чимсь надокучу йому, «приставить» мені мене ж. Він це вмів, здається, найкраще робити. Яюсь витягнеться, немов солдат перед мольбертом, насупить брови, ще щось зробить із своєю постаттю і я, ніби в дзеркалі, бачу самого себе. Бачу своє велике, незграбне тіло сільського парубка, з кривавим рум'янцем на всю щоку, свої ідіотські невиразні очі, навіть чоботи, в яких я ходжу, немов кучер.

Але й це бувало досить рідко.

Як я не помічав цього, невідомо. Маю тільки одне виправдання собі: я нічого не помічав у той час. Мені хотілось цілий день лежати в гамаку, підставивши лице гарячому сонцю та свіжому вітрові, заплющити очі і нічого не бачити. Нічого? Е, ні! В очах було завжди жовте золото сонця, а в золотій тьмі заплющених очей неодмінно один образ. Балькон. Яскрава блюзка, червона квітка, смуглява щока і тонка, лукава, ледве помітна посмішка. Очі дивляться кудись убік, але вона бачить мою задерту голову, мої чоботи візника, мій кривавий рум'янець, який, я чую, горить уже на вухах і бризне з них кров'ю на прохожих.

Вона ні разу, здається, прямо не подивилась на мене, ні разу виразніше не посміхнулась, і ніколи я не міг сказати, чого вона так хвилююче, так надзвичайно хвилююче, посміхалася. І чого я почував до неї таку непереможну ніжність? Невже то від яскравої блюзки, що на грудях гаряче вбирала в себе сонце? Невже від вітру неспокійного, безпардонного?

Розуміється, мені трудно було щось бачити. Приходить Яким. А, Яким, милий, любий Яким! А чому ж вона все таки посміхається завжди? Чому щось лукаве є в тій посмішці ніжних, чітко вирисуваних уст? Немов вона щось знає про мене.

Яким щось говорить. Так, так, звичайно, треба піти. А, головне, коли я відходив углиб вулиці і раптом озирав-

ся, чому я завжди бачив, що вона проводить мене очима? Чому?

— Чуєш ти, поете?

Я розплющую очі. Яким стоїть у дірці й дивиться на мене. Звичайно очі у Якіма насмішкуваті і тверді, але тепер вони м'які та теплі.

— Ти чуєш, що я тобі кажу?

— Вибачай, я задумався...

Яким знов щось говорить. Я слухаю й відповідаю. З Дніпра несуться гудки пароплавів, з гір пливуть хвилі церковного дзвону, сонце і вітер цілують лице. Хочеться схопитись, вистрибнути на покрівлю й закричати дико та радісно, голосніше за гудки, за дзвін, за гуркіт грому.

Я п'яними очима дивлюсь на Якіма і лукаво про себе сміюся. А він нічого не знає. Нехай.

Але, зрештою, я дещо помітив, а саме: Яким таки, здається, догадався, що зі мною.

І ось з чого я помітив.

Якось він прийшов до мене ввечері. Я тількищо вернувся з-під балкону. Я був вирішив неодмінно їй сьогодні вклонитись. Що б там не було, я вирішив уклонитись. Що, справді, за дурниці? Візьму і вклонюся. Не нахабно, не боязко, а просто і ласкаво, як своїй давній знайомій.

Я не вклонився. Вона стояла, спершись ліктями на балкони, і дивилась вниз. Сонце заходило і прощальним полум'ям зачіпало її голову. А внизу було вже сіро. Я пройшов раз, ще раз, — не вклонився, а тільки трохи не задихнувся, так мені билося серце. Коли йшов третій раз, то був червоніший від сонця, і вуха мої горіли, як ліхтарі вночі у візників. На балкон я вже не дивився.

Вдома ж у гамаку мені стало соромно і сумно. А тут ще сходив місяць, і Дніпро так таємно, так сумовито блищав унизу. До мене ледве чутно долітали від нього пісні, і в матовому сріблі його хвиль рухались жовті вогники човнів. То компанії молоді їхали на острови варити куліш. Може й вона там буде цієї ночі?

Мені було сумно.

В цей час прийшов Яким.

Він довго стояв у дірці й дивився вниз. А я лежав. Над моєю головою була моя улюблена зірка, блакитна,

рухлива, лукава. Щось вона собі там робила в тій далекій безмежності, чогось вона рухалась.

І раптом почувся з дірки голос Якіма: — Василю!

Я повернув голову. Місяць був за нашою покрівлею, і в сірій напівтьмі я не бачив лица Якіма. Але тон голосу був чудний.

— Що таке?

— Ти бачив колинебудь хоч одну щасливу родину?

Питання було таке несподіване, що я не зрозумів його.

— Як то щасливу?

— «Як то щасливу». Ідіот! Не розумієш, що таке щасливу? Таку, в якій вічно плачуть, сердяться, сваряться, нудьгують. Ну?

Мене це зачепило.

— Та чекай... Я розумію, що значить щасливий. Але хто?

Питання, дійсно, було дурне, і Яким мав повне право засміятись. Але мені стало ще досадніше.

— Та сам ти — ідіот. «Щасливу родину». У родині хто є?

— Та хто ж? Поліцаї, студенти, коні, собаки... З кого ж звичайно складається родина?!

— Е, йди к чорту!

Яким знов засміявся.

— Ну, говори: бачив?

Я не відповідав, але думав: навіщо він це питає? Що за чудний тон?

— Ну, Василю?

— Та навіщо тобі?

— Я роблю статистику. Я, наприклад, ні однієї не знаю щасливої. А ти?

Я пригадав усіх, що знав, і, дійсно, їх не можна було назвати щасливими. Щось було таке, що не давало права сказати цього про них. Не підходило це слово. Родини як родини, а щасливі...

— Ні, ні, я щось не знаю... Та навіщо тобі ця статистика?

— Так собі...

У той вечір ми більше не говорили про це. Але днів через два чи три Яким знов несподівано запитав мене:

— Слухай, малютко, а чому ти не женишся? (слово «малютка» він, мабуть, виводив від «малювати»).

Пам'ятаю, я так почервонів, що навіть кінці пальців

були червоні. Слава Богу, було це ввечері і мого лица він не міг добре бачити.

Я примушено весело засміявся.

— Справді! Чого ти смієшся?

Я перестав сміятись.

— Чого ж я маю женитись?

— А чого ти маєш не женитись?

Очевидно, він щось помітив за мною. Я боявся розпитувати його про причину такої балачки, і мовчав. Нехай сам договорить.

— Ну? Василю?

— А, відчепись...

— Та чого відчепись?... «Відчепись»... Що ти дівка з села, що «відчепись»... Чому б тобі не женитись? Ну? Подумай сам. Га?

— Та чого ти причепився? Диви! «Чому не женишся?».

Я голосно засміявся. А тим часом з хвилюванням чекав, що він ще скаже. Якийсь усе ж таки чудний був у нього тон, без насмішки, серйозний, навіть з жаром.

Яким стиснув плечима.

— Сміється. Йй-богу, як сільська Гапка, яка аж пишчить до хлопців. «Ай, паничу, сядьте... Ай, не чіпайте мене, як не сором...»

І він до того живо передавав це, що мені так і уявилась червоненька з товстими литками сільська красуня. Я ще голосніше засміявся.

— Ну, вже? Скінчив? Тепер слухай. Будемо говорити без всяких сантиментів. Чому тобі не женитись? Та чекай же, Гапко! Що ти є? Ну, подивись на себе просто. Якийсь ідіот-поет сидить на горищі і думає, що вже все знайшов... Знайшов, правда?

— Ні, не все...

— А-а! — з іронічним здивуванням протягнув Яким, — не все? А що ж ще може бути ліпше за горище?

Моє хвилювання настроювало мене жартівливо.

— Ну, ще ліпше було б, якби навіть горища не було.

— Просто в небесній блакиті висіти?

— Атож?!

Яким відвернувся і мовчки став дивитись із дірки. На темномолочнім фоні неба мені видно було чорний силует його капелюха і зрізаних плечей.

Блакитна зірка дрібно дрижала. Сусідки її зблідли від місячного світла, а вона не піддавалася.

Мені хотілось говорити далі на ту ж тему. Але, як в мені, мабуть, справді сиділа Гапка з товстими литками, то я байдуже, навіть позіхаючи, почав:

— Та якого біса тобі прийшла така думка в голову?

Яким мовчав. Я думав, що він розсердився.

Але коли по павзі він відповів, у голосі його я не почув гніву, навпаки — тихий сум, зворушення було в ньому, якісь теплі сердечні ноти.

Він заговорив зі мною через те, що бачить, як ненормально я живу. Нормальний стан людей — щастя. Так, так, люди можуть жити щасливо, але замість того живуть без пуття і погано.

Яким замовк. По голосу його я почував, що він говоритиме далі. І я ждав, — хай докладніше висловиться, повинен же бути якийсь привід для такої розмови. І він, дійсно, знов заговорив, але без непритаманного йому суму, а майже сердито...

Так, люди можуть бути щасливі!

Але щастя — як будинок. Щастя треба будувати. Треба його обрахувати, виміряти, треба все підвести так, щоб ніщо його не могло зруйнувати...

І це цілком можливо.

— Чого, наприклад, тобі треба для щастя? — звернув знов на мене Яким. Здоров'я ти маєш. Це вже багато. Маєш роботу, яку любиш. Любиш, розумієш? Це не багато людей має. Значить, для підтримки особистого існування у тебе все є. Тобі треба ще сім'ю. Чекай, Гапочко. Не дригай ногами, нічого страшного нема. Тобі треба тепер головну частину свого будинку вивести. Розумієш? Люди звикли жити в чужих, старих будинках. Через те ж, що вони старі, там тісно, вогко, нудно. А іноді вони завалюються й гублять людей. Правда?

Я мовчав. Я вже догадувався, до чого він хилить. Він, очевидно, хотів примусити мене жувати папір і їсти курячий гній, щоб на власному досвіді дізнатись, чи можна їх їсти, чи ні.

Так ніби на те й скидалось.

Що таке сучасний шлюб? На думку Якіма, у багатьох людей шлюб — це щось ніби погана звичка, яку засвоїла собі людськість. Якби можна було якимнебудь способом відвикнути від цього, було б чудесно. Такі люди мріють, що за соціалізму люди родитимуться машинним способом, як тепер це роблять подекуди з курчатами.

Інші дивляться як на сифіліс або туберкульозу. Ніхто не гарантований, що з ним не трапиться це нещастя.

У інших шлюб, як у революціонера «нелегальне ставовище», повне злиднів, турбот, небезпеки і навіть з шибеницею. Він з радістю йде виконувати свій обов'язок і терпляче приймає всі муки, які неодмінно йому будуть. А спитайте старих, багатих досвідом людей. Що вони скажуть? Вони скажуть: шлюб — мишолопка, а кохання — сало. І тільки молоденькі, наївні мишенята накидаються на сало з радістю і захватом. Стара ж миша добре знає, що за цим салом криється.

Так думає більшість людей, які живуть у старих, чужих будинках. А що як почати тобі? Може, там уже не так буде?

— Га? Як ти думаєш, Василю... Чому б тобі не спробувати?

Розуміється, я цього й чекав.

Але я нічого певного йому не сказав, — мені цікаво було знати, що ж саме він порадить мені жувати?

— Та-ак... — протягнув я. — То, мабуть, правда все... Але як же той будинок будувати? Що саме робити?

— Що? Дуже мало. Знайди такого самого товариша, який хоче будувати, який не хоче жити в старих халупах, і все.

— Як то все?

— І все, говорю.

— Чекай, я нічого не розумію. Покиньмо твій будинок. Що я повинен робити конкретно? Ну от, припустімо, я знаю дівчину, яка мені подобається.

(У мене солодко мигнула в серці усмішка дівчини на бальконі).

— Чудесно... — сказав Яким. — Припустімо.

— Ну, як я повинен?... Що я мушу робити?

— Перш за все, довідайся, чи вона хоче жити в старих будинках?

— Цебто, що то значить? Конкретно, будь ласка.

Яким почав сердитись, він, мабуть, і сам добре не знав, що мені порадити: ганчірку чи кінський гній.

— Ну, Якиме? Конкретно.

— Конкретно, — ти дурень, от і все. Що значить в старих будинках? Ти розумієш це?

— Ні.

— Ну, звичайно! В старих будинках старі правила.

Того не можна, те личить, те не личить, те забороняється, те не дозволяється. Ходи, сиди, говори, їж, спи так, як їли, спали, лежали всі, що жили до тебе. Так?

— Ну?

— Я тебе питаю: так чи ні?

Я все таки не розумів, що ж забороняється, дозволяється. Скрізь в життю щонебудь дозволяється або забороняється. Скрізь суть якісь правила.

— Які ж правила в старих будинках?

— Які? Повага до старого звичаю. Слухняність, терпляче несіння всякої дрянї, висвяченої віками і гидкої тобі. Та мало це? Коли ти це все виконуєш, тебе нагороджують іменем «порядної людини». Коли не виконуєш, різними способами карають. А щоб ти не втік від кари, то, входячи в старий будинок, вінчаєшся, робиш контракт на все життя. Так?

— Ну?

— Я тебе, як чоловіка, питаю, а ти мені, як ідіот, нукаєш. Так чи ні?

— Ну, хай так. А твої які правила?

— Мої? Радість.

— Що то значить?

— То значить, що в моєму будинку повинна бути тільки радість — і все. Кому радісно, той житиме, кому ні, той піде собі. І нічого йому за це не буде.

Так, це було, розуміється, не погано. Але як же зробити ту радість?

Яким мені й це почав вияснити. Радісно там, де просторо, вільно, де багато світла, тепла, любови. Тільки безнадійні хворі люблять тьму, сморід і тікають туди з світла й тепла. Ніяких заборон, приписів, ґрат, замків! Співай, їж, спи, цілуйся, коли і як тобі хочеться. Не подобається, — іди собі.

— Розумієш?

Я зрозумів. Виходило так: я піду до тієї дівчини і скажу: «Давай зі мною жити, не вінчавшись? А як надокучиш, я тебе кину. А ти не сердься, бо у нас сердитись не можна, у нас правило — радість».

Яким цілком погодився з цією думкою. Розуміється, сердитись нема чого. Раз ти надокучила, значить, ти винна, а не той, кому ти надокучила. Будь такою, щоб не надокучити, будуй себе. А то звикли до контрактного кохання і палець об палець не вдарять, щоб заслужити

любов, щоб собою її утримати, а не страхом. Ні, щастя з контрактом не погоджується. Це вже вибачайте. Щастя треба будувати.

Мені стало нудно. Це було навіть не нове. Скільки про це говорилося, писалося! Це саме «поезія».

Я перестав подавати репліки і декілька разів навіть позіхнув. Яким помітив це і замовк. Але ще довго не йшов додому.

Місяць вийшов з-за покрівлі й став над нашою діркою. Моя зірка зблідла і зникла. Небо відсунулось вище, зорі розступились, ще б пак: сам король неба вийшов на прохід.

З міського саду по засріблених покрівлях будинків перекочувались до нас мелянхолійні хвилі музики.

Яким не рухався. Я заспокоївся: очевидно, він нічого певного не знав про мене. Правда, разів зо два ми зустрічалися під бальконом. Він навіть якось чудно і пильно вдивлявся у мене, немов щось вивіряв. Але мало де ми могли зустрітись? Ні, він нічого не знав. А ця розмова — просто звичайна його манера щось вигадувати.

— Ідіоти, їй-богу, люди, — раптом з усмішкою в голосі заговорив Яким, — стільки є способів зробити своє життя радісним, стільки є хорошого на світі. Або бояться, або просто лінуються, або чорт їх знає чому не беруть того. Ну, хай мужик робить, той, що з голоду пропадає і не вилазить з ненависної, остогидлої праці; тому не до будування. Ну, а такі, як ти?

Тут він обернувся до мене.

— Молодий, здоровий, не забитий... Тільки будувати щастя. Ну, чого ти киснеш? Чому енергійно, свідомо не візьмешся до свого щастя. Що тобі треба?

— А ти чому?

Як холодною водою обілляв я запал мого Якіма. Він нічого не сказав і знов відвернувся від мене.

Мені стало шкода його, і я навіть не посміхнувся.

Тільки місяць угорі посміхався. О, скільки він чув висказаних і не висказаних плянів щастя!

Після цієї розмови Яким став рідше заходити. Може б він і частіше бував, та я не сидів удома.

Починався травень. Бруньки дерев на очах оберталися в листя, листя розливало на всі боки пахощі, сонце розігрівало їх, вітер розносив по вулицях, по закутках. Скрізь

були розчинені вікна, з вікон визирали люди, всі жадібно, як юдеї в пустині манну, збирали ротом, очима, грудьми, той теплий, хвилюючий дух. І всі були п'яні від нього.

Я не міг сидіти на горищі, я занадто близько був до сонця. Воно вже з шостої години обливало мене з ніг до голови. О дев'ятій моє «ательє» було як тепла запашна ванна. Намагнічений сонцем, я мусів кудись іти, мусів до когось говорити; енергія сонця не має нічого спільного з хмурістю і спокоєм. Це могли б підтвердити навіть кухарки й покоївки з нашого дому. Вони всі співали, миготіли в вікнах, щось витрушували, блискали зубами, очима, навіть лаялися рухливо та радісно. І на мене вже не дивились з насмішкою, — вони вже розуміли, що на моєму горищі в такий час не так уже й погано.

Деякі заговорювали зі мною. Вони дивувались, що я так рано виходжу з дому. Іноді я, дійсно, рано виходив, годині о сьомій. Мені треба було руху і хоч подивитись на балькон. Це було необхідне для мене. Я знав, що о сьомій годині її не буде там, навіть о дев'ятій навряд чи вийде, останнім же часом вона рідко й удень з'являлася на вулиці, але я мусів пройти під бальконом. Хіба то вона любила, щоб їй виходити?

Розуміється, її не було. Я з байдужним виразом лиця дивився на вікна коло балькону й старався вгадати, перед яким мені треба стати на коліна й молитися. Не вгадавши, я йшов далі. Двірники замітали вулиці. Я помітив, що навесні вони цілком інакше це роблять, ніж взимку. Взимку вони дивляться в землю, вигляд у них діяльний, суворий і рішучий, сніг і бруд вони кидають вам на ноги і не беруть на себе за те ніякої відповідальності. Навесні ж вони в землю зовсім не дивляться, — спершись на мітли, вони охоче балакають з усіма, хто має бажання їх зачепити. Підмітаючи в проміжках між балачками, вони делікатно й обережно чекають, поки пройде прохожий.

Я любив двірників, особливо того, який підмітав під бальконом жовтенького будинку. Не знаю, який він був взамку, а тепер це був чоловік з дуже розвиненим громадським чуттям. Він ніколи не був сам, — то з покоївкою, то з кухаркою, то ще з якоюнебудь дамою. Він з приємністю вступав і зі мною в розмови, а надто після того, як я подарував йому на пам'ять срібного карбованця. Від нього я дізнався, що панна з балькону була сестра «вчителя гімназії» і жила у нього, що у неї був ще один брат, «та-

релійський (артилерійський) охвицер» і що вона сама «дуже приятна баришня». Але останнє я й без нього знав.

Від балькону я йшов далі. Куди? А хіба не все одно? Коли чоловік має повні груди сонячної енергії, йому бай-баю, куди йти. Скрізь любо, аби були люди, листя і небо. Бо сонце не любить спокою, воно мусить з людей переходити в листя, з листя в людей, з людини в людину.

Я ходив по садах, вилазив на кручі над Дніпром, дивився в зелену знизу і синю зверху далечинь і почував, що люди можуть бути щасливі. І коли я забалакував з ними, то ще більше впевнявся, що це мусить бути, вони вмiли гарно посміхатись. Той, хто не може бути щасливим, той не може гарно посміхнутись.

А надто в цьому мене переконавав Яким. Цей реаліст тепер просто сяяв, як саме сонце. У нього була ще більша потреба руху, ніж у мене. Видряпавшись на моє горище, він вертівся в ньому, як перепел у клітці, коли йому покажуть перепелицю. То виляне з дірки, то сяде, то знов схопиться, заспіває, відсуне мольберт, і весь час говорить, говорить, говорить, говорить. А потім раптом схаменеться, тицьне руку і, як той самий перепел, який побачив відчинені дверці клітки, прожогом вилітає з горища. Куди він бігав? Ей, Якиме! Щось ти став занадто весело пурхати!

Я почав уже серйозно помічати це за ним. Чи не завелась у нього десь перепеличка? Недурно в нього пішли усе такі розмови зі мною.

І справді! Раз надвечір Яким, задиханий, спітнілий, насичений сонцем, сміхом, рухом, вкотився до мене в «ательє». Ударившись головою об свою улюблену бантину, він здивовано подивився на неї, обчистив свій «котелок» і якось вертляво підбіг до мене. Я лежав у гамаку.

Яким узяв під козирок, дзвінко клацнув закаблуками й скрипученьким високим голоском закричав:

— Клянусь дідунем Ма'сом і бабунею Вене'ою, що ти за'аз підеш зо мною!

Я підвівся й з інтересом глянув на нього. Переді мною стояв панок з задертою головою і гордовитим, дурнуватим лицем.

— А як не піду? — спитав я з усмішкою.

— То буде об'аза моїй честі. Моя шпага буде обо'о-няти її.

І повів рукою на лівий бік, де мусіла висіти його шпага. Яким, «приставляючи», сам ніколи не сміється, хібащо захоплений чимсь іншим. Тепер він засміявся і, схопивши мене за руку, потягнув з гамака.

— Вставай мені зараз! Ходімо на човна. Раз-два! Оп-ля! Ну?

— Куди на човна? Хто?

— На човна на Хрещатик. Там будемо кататись по тротуару. Куди ж більше? А хто, питаєш? Собаки, коти, мольберт, гамак, хто ж їздить на човнах? І ти з ними хочеш?

— Ідіот! Та хто їде?

— Їдуть люди. Розумієш?

— Які?

— На щастя, не такі, як ти. Їдуть дві панни, одна дама, три кавалери, ти і я. Задоволений?

Я якраз думав про одну панну. Е, якби вона їхала з нами, я б ні про що більше не питав.

— Що ж то за панни? — спитав я без тієї бадьорости, з якою він оповідав про них.

Яким коротко і нетерпляче сказав. То були дві курсистки. Кавалери — два офіцери і один педагог. Дама — жінка педагога. Він, Яким, — через тиждень буде адвокатом, а я — «поет» і росомаха. От і вся компанія.

— Ну? Ваша милість потребує ще інформацій?

З мене було досить і я почав одягатись. Яким хапливо допомагав мені і трохи не задушив краваткою, яку прислужливо запропонував зав'язати.

Ми пішли тією вулицею, де стояв жовтенький будинок. Я був цьому радий, ачеї вона сьогодні стоятиме на балконі.

Ні, її не було.

Але Яким раптом увійшов у парадні двері цього будиночка і, як ні в чім не бувало, почав підійматися сходами. От так історія! Ще, чого доброго, до них веде. А, ей! Та у них же дійсно і офіцер і педагог, «учитель гімназії!» Я аж став на сходах.

— Чекай, Якиме!

Яким обернувся й здивовано глянув на мене згори вниз.

— А що таке?

Але я вже опам'ятався. Дурниці, — та чого неодмінно вона?

— Нічого, у мене закололо в боці.

— Тьху! — розсердився Яким і ще швидше побіг далі.

Коли ми піднялись на саму гору і Яким придушив гудзик електричного дзвінка, я вже був певний, що ми йшли до «неї». Хоч на мідній табличці було написано «Сидоръ Ивановичъ Довбня», я все таки був певний, що це і її прізвище.

Так, це була вона. В цьому, розуміється, не було нічого страшного. Але коли ми увійшли, коли мене почали знайомити з усіма, коли я, червоний, як біфштекс, нарешті відійшов набік і глянув на неї, — я побачив страшне. Очі її весь час бризкали сміхом і не відступали від нього, вона ждала, ловила його слова і сміялась так, що мені всередині все помертвіло. Я нічого не розумів. Власне, я відразу, з одного погляду все зрозумів, але все таки не розумів нічого. Це трапляється.

Мені щось говорив невеличкий, коротко стрижений офіцерчик з білими бровами і гостреньким носиком. Я напружено посміхався до нього, але нічого не чув до тієї пори, поки він не крикнув:

— Клянусь бабунею Вене'ою і дідунем Ма'сом, цей художник закоханий! Він нічого не чує. Мої вам г'атуляції!

І він шаркнув переді мною ніжкою. Тоді я трохи скаменувся. Панночка, яка стояла поруч з офіцериком, почервоніла, наче цей онук Марса вгадав, у кого я був закоханий. (Бідна дівчина, я зненавидів її за те, що вона так само, як і я, була рум'яна, соромлива і, ні з того ні з сього, червоніла до самих вух).

І я і панна почервоніли, кожний, певно, з своїх окремих, власних причин, але і офіцерик та й всі інші з'єднали ці причини в одну, і почалися жарти.

А Ліна (так звалася «вона») часом позирала на мене й ледве помітно посміхалася «бальконною» посмішкою. Чи сховала вона, принаймні від Якима, мої проходи під бальконом?

Не знаю. Ні по Ліні, ні по Якимові нічого помітно не було. А не було тому, що вони самі нікого й нічого не помічали. Здавалось, вони співали якийсь дует, зрозумілий тільки їм двом, та й то в хаті, де, крім них, немає більше нікого.

Мені хотілось тихесенько пробратися до дверей, сковзнути в них і зникнути. Але таке бажання було, розуміється, утопією.

Знаючи це, я силкувався не дивитись на «них» і зо-

середити всю свою увагу на інших присутніх. Але, по щирості, це було важко. Вони мене чомусь дратували. Другий офіцер нагадував мені голови на вивісках перукарів, а галянтний був як сам перукар. Дівчина мовчки червоніла і на верхній губі їй виступив піт. Це було вже занадто.

Тоді я перевів очі на педагога. Цей не червонів, але від нього віяло такою гнітючою, вчительською серйозністю, що мені хотілося вирвати з корінням пальму і бити нею його по голові. Він зовсім не посміхався. Кругле, матово-жовте лице його з невеличкими очима мало такий вираз, ніби він весь час ставив нам «оцінки». Думки свої він викладав серйозно, докладно і ясно, через що було таке враження, ніби перед тобою щохвилини ставлять гладеньку, без найменшої плями, стіну. Уявляю, яка тоскна, безнадійна тиша панувала в класі на його лекціях.

Мені лишалося дивитись тільки на Антоніну Серафимівну. Але й тут було мало заспокійливого. Оскільки чоловік її був обгладений, заокруглений і імпонуючо-спокійний, остільки вона була кострубата, неспокійно-жвава й без причини рухлива. Ця дама вся складалась з безглузвих ліній і виступів; стан був десь на колінах, голова без потреби велика, щоки худорляві, а губи товсті. На носі для чогось пенсне, на шиї англійський комірчик. Вона робила враження повітки, куди наскладали без ладу всяких старих, різноманітних речей.

Я встав і відійшов до вікна. На подвір'ю стояв двірник і, поставивши ногу на перекинute відро, чистив чоботи.

А в кутку Ліна й Яким співали дует.

Нарешті, ми вийшли. Сонце було вже в вечірній задумі. Шибки горіли нестерпним оранжовим вогнем. Обличчя прохожих були теж оранжові. Небо погустішало і присунулось нижче. На землю обережно спадав теплий пахучий вечір.

Ми взяли чотири візники. Сидір Іванович спочатку хотів був узяти три, його пробували переконати, що трьох мало, але він серйозно і докладно розбив усі аргументи і довів, що три візники коштуватимуть дешевше, ніж чотири. І якби хоч один візник згодився везти по три чоловіка, — так би й вийшло. Але ні один не хотів цього, і тому Си-

дiр Иванович мусiв скоритися необхiдностi. Але коли вiзники заправили «скаженi» (як висловилася Антонiна Серафимiвна) цiни, — Сидiр Иванович уже не мiг скоритися. Вiн не захвилювався, не сплескував руками, як його дружина, а поважно й безстрашно, немов виправляючи зшитки учнiв, почав торгуватися.

Круг нас уже зiбрались аматори вуличних дебатiв i подiй, а знизу вулицi поспiшно йшов полiцай. Тодi Яким i Сергiй Иванович втрутилися i покiнчили справу.

Але поки це сталось, офiцер-красунь посадив Лiну на вiзника i поїхав. Ми помiтили це тiльки тодi, як поперед нас продзвенiв її голос. Вона з зусиллям озиралася до нас i кивала Якимовi з вдчаєм в очах. Тодi Яким пхнув одного з вiзникiв кулаком у зад, схопив мене за руку, посадив i ми поїхали.

Я корився всьому мовчки, — i дебатам з вiзниками, i цiкавостi прохожих, i поведженню Якіма. Мене займало щось iнше. Коли я вийшов на вулицю i глянув на небо, на залитi сонцем верхки дерев, на палаючi вiкна, — я помiтив, що в природi сталася якась змiна. Це була вже не та природа, яку я лишив, вступаючи на ганок жовтенького домика. I дерево, i небо, i домик, i сонце — все було таке саме, але не таке. Вони стали простiшi, старiшi, звичайнiшi. Фарби стали блiдiшi, потертiшi, лiнii виразнiшi. Так буває, як розглядаєш на фотографii якийсь краєвид, а потiм глянеш на нього простим оком. I вiд цього чи вiд чого iншого я вiдчув себе раптом самотнiм, стало сумно i пусто. Їхати на Днiпро не хотiлось — але й додому не тягнуло, горище здавалось таким брудним, порожнiм, глухим.

Раптом Яким сильно обняв мене за стан, притулив до себе i трохи нiяково, з стриманою радiстю запитав:

— Ну, поете, що скажеш про це? Га?

Менi для якогось чорта забилося серце. Я знав, що вiн говорив, але спитав:

— Про що саме?

— Про Антонiну Серафимiвну. Правда, чудесна жiнка?

Я проти волi глянув скося в лице Якіма. Чи вiд сонця, чи чого iншого, воно здалося менi таким усмiхненим i лукавим, що я поспiшив перевести погляд на синю, злинялу спину вiзника.

— Чого ж ти не вiдповiдаєш? Та що з тобою? Чого ти такий?

— Мені голова заболіла, — сказав я і навіть приклав руку до лоба.

Він повірив, але не зрозумів мене, — в такому стані, як був він, звичайно ніяких болів не розуміють.

— Минеться на Дніпрі.

Я нічого не відповів. Якимові не сиділось. Він весь час перехилявся і з-за спини візника дивився вперед, де їхали красунь-офіцер і Ліна.

Потім знов повернувся до мене, обняв і почав говорити про те, — про що йому, видно, весь час хотілось з мною говорити.

Почав він з попередження, щоб я не дивувався його поведженню за останній час, — в його життю сталася одна дуже важлива подія. А саме: він розпочав будувати свій «будинок».

— Ти пам'ятаєш, ми якось говорили з тобою про це?

Я мовчки хитнув головою, невідривно держачи очі на табличці з таксою цін.

— Так от, співробітником в цьому будівництві є Ліна. Це чудова дівчина, це натура така, які родяться раз в століття. Разом з сміливістю, відважністю, силою волі у неї стільки ще дитячої ніжності, безпорадності, що зворушує аж до сліз.

Я штовхнув візника і сказав їхати швидше.

Візник байдуже покрутив над конячинкою батогом, а Яким заговорив далі:

— Родичі її теж чудові люди. Брат — людина поважна, інтелігентна. Вважає себе за марксиста, колись навіть видав за кордоном есдеківську брошуру і промовляв на мітингах. Тепер він трохи причаївся, але це цілком зрозуміло. У всякому разі, це чоловік щиро ідейний, поступовий, без міщанських забобонів.

І він, Яким, і Ліна сподіваються від нього підтримки й допомоги в будівництві будинку. Єдине, що можна б закинути Сидорові Івановичу, це те, що він дуже багато пише. Він пише вірші, драми, повісті, оповідання, наукові статті, романи, популярні брошури, псалми, байки, оди, афоризми. Але й це б не така ще біда, коли б їх можна було не читати. А то треба читати, читання ж його віршів дуже багато сил забирає. Прочитавши сотню-другу рядків його поем, чоловік себе почуває так, ніби об'ївся гливким хлібом.

Але коли Ліна буде жити з ним, з Якимом, це можна буде якось урегулювати.

Я знов пхнув візника, — цей ідіот думав, що може нас везти, як молоко. Візник знов покрутив батіжком, навіть не повернувшись до мене.

Антоніна Серафимівна теж прекрасна жінка. Вона, правда, трохи зловживає самоаналізою. На її думку, дійсно інтелігентна людина мусить мати розвинене чуття самоаналізи. Без цього не може бути дійсної етики. Ну, це хто його зна.

Це філософське питання і досить складне, але річ в тім, що Антоніна Серафимівна — жінка ідейна і розуміє вагу свідомого будування свого щастя. Це найголовніше.

Другий брат — хлопчина не дуже серйозний, але милий і товариський. Крім того, артилерист, а там народ усе більш менш освічений.

Вони всі знають його, Якимові, погляди на шлюб, на сім'ю і хоча трохи сперечаються, але ці суперечки не заважають їм дуже симпатично й приязно ставитись до нього. Можна навіть сказати, що на нього дивляться, як на нареченого Ліни. Що ж, це в дійсності так і є, хоч ніхто ніколи й не «нарікав» його так. Це й краще, власне, в цьому й є вся річ, щоб все складалось природно, необхідно, щоб це була не формальність, а результат вільного, глибокого чуття і розуму. Ліна з цим цілком погоджується. Взгаля, щодо Ліни, то все ж таки треба дивуватись, як дівчина, вихована на старих традиціях, одним своїм здоровим чуттям істини зрозуміла його! Інтуїція у цієї дівчини надзвичайна. А яка ніжність, яка відважність! Вона згодна на всякі страждання, щоб...

Тут я раптом зупинив візника, вистрибнув і простягнув руку Якимові.

— Що це значить?! — широко подивився він на мене.

— Прости мене... мені так болить голова, що я ніяк не можу їхати. Попрохай за мене вибачення у компанії і їдь сам... Прощай!

І я хутко пішов у бічну вуличку. Я чув, як Яким щось кричав до мене, але я не озирався. Потім зачувся гуркіт коліс. — Він поїхав далі. Напевне, лаявся страшенно.

А я прийшов додому, ліг, не роздягаючись, на свій гамак і пролежав так до самого світу.

Яким на другий день забіг до мене, неуважно спитав про мою голову, вилаяв, назвав «поетом» і радісно-заклопотаний побіг знов.

Так він забігав доволі часто, але я бачив, що йому зовсім не відвідувати мене треба було, а просто спочити на хвилину від тих почувань, які душили його дні і ночі. Але це йому мало вдавалось. Вони клубочились в ньому безперестанку і щохвилини, як вулкани, вибухали то в одному місці, то в другому.

З його незв'язних оповідань і різних «приставлянь», я знав, що він готує гніздечко. Це була «кватирка» з чотирьох кімнат. Менше ніяк не можна. Одна — кабінет, де він прийматиме клієнтів. Друга — їдальня. Без їдальні ніяк не можливо, тут хоч як собі хоч. Потім треба вітальню. Прийде, наприклад, один клієнт, а він, Яким, зайнятий у цей час з другим. Де тому почекати? У вітальні. Ну, і на решті — треба ж і спати десь.

Взагалі ж, це не така проста річ — квартира, — як здається. Чи знаю я, наприклад, що таке «трушляк?» Ні? Ага, а таких трушляків йому, Якимові, доводиться купувати кожний день. Довбні про ці приготування нічого не знали, отже, треба було робити все самим. А Ліна знає, що таке трушляк стільки ж, як і він. От і маєш. Допомагає Анна Кондратівна Піднебесненська, але вона дуже зайнята. Довбні ж не знають тому, що це буде для них сюрприз. А потім гроші. Гроші пливають, як потоки з гір. З позичених п'яти тисяч лишається всього якась тисяча.

Я слухав Якима уважно, в той же час не відриваючись від роботи. З мене дивним способом злізла, як з гадюки весною стара шкура, моя лінь. Я міг працювати з ранку до вечора. Всякі дурнуваті настрої, які були результатом ліні, зникли. Якимів вулканічний стан мене не зачіпав і цікавив так, як і всякий інший. Я був такий зайнятий, що навіть не міг вибрати вільної години піти з Якимом на його квартиру або до Довбнів, які вже дивувались, чому я не приходжу. Яким уже і лаяв мене і серйозно сердився, ображався, але я просто не мав часу. Вдень я сидів з палітрою в руках, а ввечері був такий стомлений, що мусів рано лягати спати.

Але раз усе таки мусів піти, бо за мною на моє горіще прийшла сама Ліна. Було б уже неделікатно, якби я їй тепер відмовився. Я пішов.

Якіма, дійсно, всі мали за нареченого. Але наречено-

го не формально, а по суті. Діти Довбнів, досить вдалі копії з Сидора Івановича, майже весь вечір по черзі висіли на шиї Якіма Григоровича; Антоніна Серафимівна підклала Якимові Григоровичу найсмачніші шматки за вечерю; Василь Іванович (артилерист) у вільні хвилини, коли на Якимові Григоровичі не висіли маленькі Довбні, брав його за стан і, присягаючись дідунем Марсом та бабунею Венерою, оповідав йому добірні воєнні анекдоти. Навіть Сидір Іванович, говорячи до Якіма, декілька разів посміхнувся. А після вечері, читаючи віршовану поему про Володимира Мономаха, весь час сидів лицем до Якіма Григоровича.

Я вже не кажу про Ліну, яка, навіть ріжучи м'ясо у себе на тарілці, не зводила очей з Кими (Якіма Григоровича).

Я цілком розумів кроткий і покірливий вигляд Якіма, його стомлену посмішку і деяку апатію в голосі, коли він відривав з своєї шиї цупкі руки крихіток — Довбнів.

Але, не зважаючи на це, коли я прийшов на своє горище, воно здалося мені якимсь похмурим сідалом. Не запалюючи недогарка свічки, я ліг у свій гамак і, гойдаючись як у колисці, довго лежав і дивився в небо. У кутку шаруділи, пищали й билися миші. А в голові також, як миші, пищали й шкрябали серце думки.

Мусів я й на «квартиру» подивитись, — цього захотіла Ліна. Вона знов прийшла в моє ательє, знов поначіплювала собі на капелюха павутиння, трохи не сіла на палітру, лишила по всіх лутках свій здержаний, лукавий сміх — і таки повела мене дивитись на «гніздечко».

Мені показували трушляки, якісь бокальчики, чудесний письмовий стіл, шезлонг. Дзвонили в електричний дзвоник, відчиняли вікна з особливими заціпками. (Тільки на двері спальні вони показали дуже неуважно і, сказавши лише «а це спальня», зараз же пішли далі).

— Правда, гарно? — щохвилини питала у мене Ліна і при цьому дивилась на Якіма.

А Яким «приставляв» поважного, але дуже короткозорого добродія. Він натикався на меблі і ввічливо простягав їм руку, щоб поздоровкатись. Потім злегка конфузився й поспішав ще більшою поважністю замаскувати непорозуміння. І коли у нього виходило це художньо, Ліна, сміючись, брала його за руку і вдячно злегка пригорталась до нього.

Я в такі хвилини дуже уважно розглядав хитрі візе-

рунки на спинці крісла або узорі на скатерті, і через те не бачив, як реагував на те Яким.

У той день я працював до самого вечора, не відриваючи очей від картини, а ввечері пішов в аптеку, сказав дати мені сонних порошків дві дози і випив їх зразу. За чверть години я спав, як тяжко п'яний.

На другий день боліла голова, але я вже міг працювати з павзами.

Так минуло кілька днів. Яким забігав рідше, бо наступав день, коли Ліна мала перейти вже в «гніздечко». Вигляд у нареченого тепер був такий, як у порядних господиць перед Великоднем. Він щохвилини щось підраховував, ворухив губами, на питання повертав голову, але дивився безглуздим і невидючим поглядом; потім несподівано зривався з місця і біг кудись. Останні дні, коли він приходив, я вже навіть не здоровкався з ним і працював собі так, немов коло дірки сів горобець, з яким все одно не розбалакаєшся.

Але раз Яким прийшов цілком інший. Звичайно, я ще тоді, як він був на драбині, чув його кроки, поспішні, хапкі, енергійні. В дверцях горища він уже лаявся або кричав щонебудь.

Тепер він прийшов, сів і почав мовчки стукати паличкою по підшві свого черевика. Я скося подивився на нього, — брови нахмурені, очі злі; на губах негарна посмішка. Спочатку я подумав, що він «приставляє». Але він раптово встав, підійшов до дірки і повернувся до мене спиною. Потім, постоявши так, голосно хмикнув і сів знову, на сволок.

— Трішки несподівано, — вмить промовив він.

Я не зводив з нього очей. Зустрівши мій чекаючий погляд, він відсунув капелюх назад, витер піт і сказав:

— Як ти думаєш, що про мене думають Довбні?

Я навіть палітру поклав і слитав:

— Як, що думають? Які Довбні?

Яким резсердився:

— Ой, слухай, не доводь мене своїми питаннями до бажання кинутись униз головою. «Які Довбні». Довбні, як Довбні. Іменно, довбні!... Ти знаєш, що вони думають? Що я хочу взяти Ліну на «содержаніє»... Розумієш?

Я хотів був теж розсердитись, але те, що він сказав, ошелешило мене. Як? Через що? На яких підставах?

На таких підставах, що він, Яким, не хотів вінчатися з Ліною. Вона не витримала, проговорилась і тепер у них

цілий скандал. Виявляється, що вони чудесно знали про всі приготування, наводили про нього скрізь справки, довідалися навіть про багату тітку, яка має залишити йому, Якимові, спадщину, і вже обговорили, в якій церкві, коли і яке буде вінчання.

Але, почувши, що вінчання не буде, обурились до того, що артилерист трохи не послав йому, Якимові, виклика на дуель. І це після тих розмов про вільний шлюб, в яких вони виявляли стільки лібералізму, інтелігентности!

— Слухай, голубе, — раптом підвівся Яким і для чогось взяв у мене з рук квачика. — Я маю до тебе прохання. — Це явне непорозуміння і більше нічого. Тут якась ерунда. Знаєш що? Піди до Сидора Івановича і поговори з ним, як мій друг. Розумієш? Виясни ти йому, що тут діло не в демонстрації. Вони думають, що ми хочемо робити якусь демонстрацію, фарс показувати. Чи ніби пропаганду якусь. А артилерист певний, що я беру її на «содержаніє». Н-ну!?... Виясни ти цим довбням, що нічого подібного немає. Я не можу з ними говорити. Мені хочеться взяти Сидора Івановича за ноги і товкти його головою об стіну. Ради Бога, голубе, врятуй мене від кримінального злочинства... З артилеристом не балакай. Цей йолоп гадає, що я можу, розумієш, можу прийняти його виклик! Ну, подумай. Вірять дурень, серйозно вірять, що я можу боротися з ним цим офіцерським способом... Ну, підеш? Га?

— А Ліна сама як до цього ставиться? — не дивлячись на Якіма, спитав я.

— Ліна готова кожної хвилини плюнути на них: Але, звичайно, хочеться, щоб без зайвих непотрібних неприємностей... Потім ось ще що...

Тут Яким нахилив трохи голову і почав колупати паличкою глиняну підлогу горища.

— Вони так думають, що... Ну, одним словом, коли прийдеться, можеш сказати їм, що Ліна все одно вже моя жінка... І коли б я хотів, як каже той дурник, дурити, то міг би не затівати всього цього, а просто побавитися ще трохи й покинути, як роблять офіцери. Спокійніше було б,

Я відвернувся, взяв квачики і почав їх витирати. Але руки мені дрижали і я поклав їх назад.

— Підеш, Василю?

Я прокашлявся, бо боявся, що мій голос буде хрипкий і ненатуральний.

— А це pomoже? — спитав я.

— Може, поможе. Вони знають, що ти — мій близький чоловік. Потім, ти їм сподобався. Ну, взагалі... свідком чи що будеш...

— Я піти можу, але... Я сумніваюсь, Якиме... Раз вони так думають, а ти так, то тут уже нічого не зробиш.

— Та ідіоти вони, чорт би їх узяв! — вмить спалахнув Яким. — Яке вони мають право мішатися в наше життя!

— Право родичів Ліни... Вони бажають їй щастя...

— Ну, їхнє щастя відоме!...

— Твоє також відоме...

В мені вже прокидалось роздратовання. Цей чоловік уявляв, що життя — то якийсь ряд експериментів. Та з своїм життям усе можна виробляти, але до чужого б можна поставитися уважніше.

Яким насунув капелюх на лоба і холодніше спитав:

— Ти скажи, можеш піти чи ні?

Я також сухувато відповів...

— Я сказав, що піти можу, але це ні до чого не приведе. Чому ти не хочеш вінчатися? Це ж гупо, Якиме, якщо серйозно говорити. Кожний чудесно розуміє, що це формальність. І навіщо з цього вчиняти цілі драми. Це моя думка, а піти я можу.

Яким раптом простягнув руку й сказав:

— Прощай.

Мені зробилось трохи ніяково; — Ліна ще може подумати, що я з ревнощів не пішов. І я розсердився:

— Та чекай! Коли ти хочеш, щоб я за тебе говорив, то мушу ж я знати, що ти думаєш. Так чи ні?

Яким трохи помовчав і почав вияснити, що він думає. Але це було все те саме: свобода, рівність, незалежність жінщини, вільна праця, будівництво і т. д.

Поки він говорив, я відчув, що мені, на думку про побачення з Ліною без Якіма (а побачити її я повинен був), знов з'явилося незрозуміле хвилювання і невідчіпна згадка про одну обставину з усієї цієї історії. А саме: чому Ліна й досі не сказала Якимові про мої прогулянки під балконом? Аджеж вона не могла не бачити, чого я гуляв? Посміхалась же вона до когось? Хай це не до мене, але все ж таки я викликав цю посмішку. Як же пояснити це мовчання? Тайна зі мною від Якіма?

Що могло вийти з тієї тайни й навіщо мені треба було переконуватися в її існуванні, я ясно не міг сказати самому собі. І перше я з соромом відганяв від себе ці

думки. А тепер роздратовання на Якіма немов дало мені право не боротися з ними.

Яким на вулиці сказав, що мене на бальконі підждатиме Ліна. Так вона умовилась, як він ішов до мене. Я мовчки й серйозно хитнув головою, попрощався з Якимом, з яким мав стрінутися на бульварі, й пішов до Довбнів.

Доручення Якіма я постановив виконати сумлінно, якомога об'єктивніше переказавши його погляди й наміри.

Постановивши це, я вже про Якіма не думав. Мою увагу цілком забрала Ліна: яка вона буде зі мною, коли я нагадаю їй про той час, як вона колись, бачачи мене, тонко й лукаво посміхалася?

Але Ліни на бальконі не було. Я пройшовся раз, другий, третій, — вона не з'являлась. Тоді я пішов просто в квартиру до них.

Двері в сіни були чомусь не зачинені. Чи не виглядала вона мене звідси?

За дверима, десь у кімнатах, чулась голосна балачка. Я тихо ввійшов у сіни і кашлянув. Зараз вибіжить Ліна і в напівтьмі сіней блиснуть її мигдалеві милуючі очі.

Але ніхто не вибігав, а з сусідньої кімнати виразно доносились до мене розмова. Я проти волі прислухався.

— Ти сам пришелепуватий! Якби у тебе було хоч на крихту самоаналізи, ти побачив би, що ти — звичайна скотина. Груба, неделікатна скотина. Ти — тиран. Ти вимучив усіх нас...

Голос був Антоніни Серафимівни, піднесений тонів на три вище від звичайного.

І зараз же зачувся розварений баритон Сидора Івановича:

— Я тобі сто двадцятий раз кажу, що ти — дурепа, хоч би у тебе була розпроаналіза. Хто тебе просив говорити їй? Хто? Я тобі раз сказав...

— Ти сам їй сказав! Дурню товстолобий. Знаєш ти це чи ні?

— Не лайся!

— Дурень! Довбня!

— Не лайся, кажу!!

— Не боюсь я тебе...

Зачувся дитячий різноголосий плач, який, очевидно, довершив терпіння Сидора Івановича. Донеслися звуки ляпасів і вереск дітей. Кого бив Сидір Іванович, — дітей чи

кого іншого, я не довідався, бо поспішив знов вийти на сходи. Постоявши трохи, я причинив двері і подзвонив. За хвилину швидко затупали чийсь ноги, і двері відчинились.

Стояла Ліна. Вона була схвильована, очі були чудні, немов тількищо плакала.

— А, це ви? Ну, входьте... Тільки я думаю, що нічого не допоможе. Я зараз скажу братові...

Було ясно, що я прийшов невчасно. Я не успів нічого сказати, як вона вже вийшла. За дверима було тихо, тільки десь здалеку, як писк комаря, чувся дитячий плач.

Мені хотілось зачинити двері і втекти. Я сам бачив, що доручення Якима просто дурне. Але тікати було пізно.

Ліна покликала мене й провела в кабінет. Сидір Іванович стояв біля столу, спершися на нього кулаками, як то роблять оратори перед промовою. Він сухо привітався зі мною й мовчки показав на стілець. Ліна вийшла.

Я почервонів, трохи змішався, але зараз же приступив до справи. Сидір Іванович також сів і слухав мене так, немов я оповідав йому з лекції. Яку оцінку я дістану, з обличчя його не можна було вгадати, — воно було непо-рушне й непроглядне, як булка.

Наприкінці своєї оборонної промови я розпалився, і вуха мої, як звичайно, горіли. Але я був задоволений: коли Ліна чула під дверима, вона мені ні в чім докорити не могла.

Сидір Іванович слухав з тим самим виглядом і часом ворухив пальцями білої і пухкої руки, схожої на ще не спечений шматок тіста. Коли я скінчив, він промовив «так» і зробив невеличку павзу, ніби даючи мені час спочинуті.

Потім почав викладати свій погляд на цю справу. Поскаржитись на неточність його викладу я не міг. Воно, напевне, відповідало всім правилам реторики — здавалося, він знав про мій прихід і заздалегідь наготовив свою відповідь. А в чому вона була, тому слідує пункти.

Перше. Яким Григорович добродій Чепурківський образив всю родину Довбнів. Допустивши навіть, що він не має на меті обдурити Ліну, все ж таки його бажання, демонстративне бажання не вінчатись, є образою для всіх, хто вінчався, а, значить, і для родини Довбнів. Своїм учинком добродій Чепурківський ніби докоряє всім вінчаним, повчає їх і обвинувачує.

Друге. Наміри й ідеї д. Чепурківського ані трішки не нові. Кожна ідейна й поступова людина поділяє їх. Але

проводяться в життя ці ідеї не так, як гадає собі д. Чепурківський. Хай він уважно погляне навкруги і вдумається у той непохитний факт, що всі видатні й передові люди, люди науки, як — професори, вчителі, лікарі, навіть громадські діячі, революціонери й борці за нове життя (він підкреслив ці слова) — всі вінчаються. Невже д. Чепурківський думає, що він кращий за всіх цих людей.

Потрете, нарешті, щастя родини не залежить від форми шлюбу, церковна вона чи яка інша, доказом чому може бути багато прикладів. В даному вже випадку впертість Якіма Григоровича може спричинитись до великого горя стареньких батьків Ліни, які живуть на провінції. А їй самій дасть тисячі образ і неприємностей.

Правду сказати, коли б це говорив хто інший і не в такій формі, я б, звичайно, цілком щиро й навіть гаряче з усім погодився. Але Сидір Іванович розхолоджував настрій.

За третім пунктом, — нема ніякого сумніву — повинен був піти четвертий, а там і п'ятий, але цьому на перешкоді стала Антоніна Серафимівна.

Вона без стукну ввійшла з других дверей і з сумним та надзвичайно кротким виглядом підійшла до мене.

Сидір Іванович замовк, нахмурився і тихо сказав:

— Ми, Антоніно, зайняті.

Антоніна Серафимівна навіть не глянула в його бік. Вона взяла мене за руку й, дивлячись мені в лице страждаючим, кротким поглядом, з деякою врочистістю заговорила:

— Василю... Василю... Вибачте, як по батькові?

— Андрійович, — підказав я.

— Василю Андрійовичу! Перекажіть йому, що я його прощаю...

— Антоніно! — незадоволено й сердито перебив її Сидір Іванович.

— Дайте мені спокій, — напівобернулась до нього Антоніна Серафимівна.

— Перекажіть йому, що я його прощаю. Скажіть, що я любила його, як мати, сестра. І люблю все ж таки й тепер. Скажіть.

— Антоніно!

— Дайте мені спокій, прошу я вас, — з натиском сказала Антоніна Серафимівна вже з меншою кротістю.

Сидір Іванович різко пересунув бічні зшитки й, здається, щось прошепотів про себе.

— ...Скажіть йому, що я маю надію, що наш милий

Кима все ж таки... не зрадить свою добру, прекрасну натуру. Чуття аналізу підкаже йому дійсний шлях.

Сидір Іванович підвівся, взяв Антоніну Серафимівну за руку й хотів відвести вбік. Але від цього вийшов цілком несподіваний наслідок. Тільки Сидір Іванович торкнувся Антоніни Серафимівни, як вона вся здригнулась і сильно шарпнула свою руку назад. І в ту ж мить з усього розгону оперіщила мене по перенісцю. Мені посипались іскри з очей і полились сльози, а по черепу пройшов гострий біль. Я вже більше нічого не чув. Здається, Антоніна Серафимівна з жахом просила вибачення, здається, вони лаялись і знов щось говорили до мене.

Я не слухав, встав і, ледве розбираючи крізь сльози дорогу, вийшов з тієї кімнати. Але мене зупинили, посадили, десь взялась Ліна з мокрою хусточкою, почала її класти на очі, позбігались діти, з кухні визирала покоївка. Круг мене почалася шамотня, крик, лайка, писк дітей, яких виводили з кімнати. Я сидів червоний, злий і від усієї душі кляв Якіма.

Через пів години, заплаканий, з червоними очима, я холодно переказував нареченому результат своєї місії. Він стояв і слухав мене з усмішкою. Кінець розвеселив його зовсім. Він поляскав мене рукою по плечі, запевнив мене, що «до весілля загоїться», і попрощався, нічого не сказавши про свої наміри.

Скінчилось тим, чого й треба було чекати, — Ліна переїхала в «гніздечко» без дозволу брата. Антоніна Серафимівна потай ходила до них, і ці дні, як казав Яким, були «днями печалі й воздыханія.» Вона приходила з ображеним, але прощаючим лицем, на всі предмети дивилася з сумом, немов бачила їх майбутню гірку долю, і весь час зітхала. Алеж, як людина добра, вона не могла байдуже дивитись на погибель близьких людей і старалась допомагати їм, чим могла. Вона наводила контроль над прислугою, бо кожна кухарка чи покоївка, то перший внутрішній ворог кожного господарства. Вона журила Ліну за легковажність у зносинах з модисками, булочниками, крамарями. А особливо вона старалась урятувати молодих людей від того шляху, на який ступив у своїй адвокатській діяльності Яким і тягнув за собою Ліну.

Власне, вона мала велику рацію.

Річ у тім, що цей комік і в адвокатурі зумів знайти можливість проявити свою експериментаторську натуру. На його думку, адвокати, це — візники. Закон, це — велике місто, а статті й параграфи його, це — вулиці й перевулочки. Десь у місті єсть пункт, який називається Правда. Хто перший прибіжить до цього пункту, того й правда. Звичайно, що той швидше побіжить, хто візьме кращого візника, який має доброго коня і знає всі закапелки й перевулочки. А хто може взяти кращого візника? Той, хто гроші має. Хто ж не має, той або на шкапині їде, або пішки плентається. І, звичайно, програє.

І от цей філософ вирішив робити такий експеримент. Ану, що вийде, як він, візник — Яким, почне возити тих, хто не може добре платити? Вгадати, що могло вийти з того, зовсім не трудно. Перш за все, розуміється, те, що візник — Яким возив би тільки мужиків, міщанчиків, дрібних випадкових злодіїв, робітників, копійчаних проституток, босяків.

І хто знає, чи далеко б він заїхав з такими пасажирами?

І, само собою, що Антоніна Серафимівна не могла спокійно дивитись на таку їзду, і робила все, що було в її силі, щоб відвернути його від цього експерименту. Але то не так легко було. Справа ускладнялась ще тим, що до своєї забавки він притягнув і Ліну. Замість того, щоб дбати про господарство, займатися музикою, літературою, вона стала готуватись на його помічника. Читала юридичні книжки, ходила в суд з Якимом, писала його папери. Те, що у них у вітальні завжди товклись якісь темні, підозрілі постаті, її тільки тішило. Уже пропали з столу вазочка, альбом, — їх то не обходило. В квартирі завжди регіт, крик, спів. Це була не канцелярія адвоката, а дитяча кімната, де двоє дітей граються в «присяжного повіреного».

Дійсно, все їхнє життя мало характер якоїсь гри, забавки. Починаючи з реготу кухарки Теклі та покоївки Даші, яких вони підібрали під свій стиль, і кінчаючи комічними «клієнтами», це було все не серйозне, не стале, не походить на те, що звичайно бачиш у поважних людей з поважною справою. Хоч який би молодий був адвокат, у його приймальні, чи в кабінеті завжди відчувається певна строгість, навіть урочистість. Клієнт відчуває себе, як перед сповіддю в церкві. Навіть обстановка відповідна до того, — скрізь поважні томи книжок, з законами, купи паперів, які

небудь преспап'є, що нагадують, правосуддя, строгі гравюри, важкі портъери.

У цих же дітей нічого подібного не було. З клієнтами вони балакали, як з Дашею, зі мною, з Антоніною Серафимівною; в кімнатах було занадто багато сонця, скрізь квіти, навіть у кабінеті на столі; томи законів, хоч і стояли у шафі, але ніякого імпазантного враження не робили.

Я певний, що якби Яким не вигравав так щасливо справ, то й ці б «пасажири» перестали їздити на ньому до «Правди». Занадто вже просто й легко все те вони виробляли.

Не кажу про Антоніну Серафимівну, навіть я не міг видержати і декілька разів заговорював з ними про це. Але вони були неможливі. Вони нічого не чули, вони були повні всяких судових подій і вражень. Замість серйозної розмови, Яким починав «приставляти» то прокурора, то оборонців, то підсудних.

Ліна дивилась на нього захопленими очима і ляскала в долоні. А потім вони обоє зривалися з місця і починали співати комічні дуети.

Антоніна Серафимівна безнадійно поглядала на них, витирала сльози і йшла додому.

І як тільки вона виходила, вони ставали трішки, поважніші. Ліна зараз же починала оповідати, як Антоніна Серафимівна умовляла «вплинути» на Якіма Григоровича. Серце, мовляв, у нього добре, але немає ніякого чуття самоаналізи. Це його погубить.

Потім переказувала, як її зустріла подруга і шепотом спитала, чи правда, що вона «так» живе з Чепурківським.

Ця тема була найчастіше у Ліни. Не було того дня, коли я приходив до них, щоб вона не розказала про той чи інший випадок. Учора її зустрів бувший видатний есдек і надзвичайно обережно та занадто ввічливо балакав з нею. А позавчора в трамваї їхала разом з своєю колишньою клясною дамою, і та весь час бігала очима й червоніла.

Траплялись комічні випадки з поштальйонами, які ніяк не могли звикнути до того, що вона може приймати Якимові листи. Іноді й Яким картинно «приставляв» власника дому, як він з хитренькою й розуміючою посмішкою задавав питання про Ліну.

Ліна дуже весело сміялась. Мені часом здавалося, що навіть занадто весело.

Але, мабуть, то мені тільки здавалося, бо я не бачив її лиця в такі хвилини.

Я на неї дуже рідко дивився. Я боявся, що в моєму погляді прогляне щонебудь образливе для неї, — їй же все здавалось, що на неї тепер всі чоловіки якось особливо по-дивляються. І хоч це їй було цілком байдуже, навіть смішно, але я не хотів, щоб вона про мене це говорила.

Тільки, коли я був певний що вона мене не бачить, тоді дивився. І справді, тепер вони була далеко краща, ніж раніше. Раніше вона носила блюзки з оголеною шиєю, і здавалась невинною дівчинкою, тепер почала носити білі комірчики з червоною довгою до пояса краваткою. В білій і чистій, як цвіт, сукні, з червоною квіткою в пишному чорноблискучому волоссі, з яскравочервоними губами і білими, рівними зубами, — вона справляла враження сонця, гарячої крові, руху, кипіння.

І дійсно, вона ніколи не сиділа спокійно. То щось хапливо, заклопотано шукала в товстих книгах, то збиралась кудись бігти, то оповідала щонебудь сонячне, гаряче. І завжди, вільно чи невільно, мала на увазі Якіма. Здавалось, вона підбирала кожне слово, кожне чуття своє, кожний рух, щоб подобатись тільки йому. Коли Яким це мав на увазі, не бажаючи вінчатись і ставлячи перед нею погрозу в усяку хвилину покинути її, то він свого досяг. І признаюсь, я проти волі почув заздрість до нього. Не злу, а сумну, тоскную заздрість, таку, яка бувала, наприклад, коли я дивився з дірки мого горища на неосяжний, голубий і зелений простір неба й землі.

Правду сказати, ця тоска почала до мене дедалі то все частіше зазирати. Весна вже визріла в літо. Горище моє стало нестерпним, і я мусів з десятої години вже тікати з нього і йти в сади, на Дніпро. Але скрізь уже фарби погустішали, посіріли. На листі лежав порошок, і коли я приходив увечері додому, він був у мене на черевиках, на зубах, у вухах. Горище все більше й більше ставало для мене порожнім, брудним, і писк мишей наганяв думки про самотність, непотрібність мого існування.

Особливо це бувало, як я приходив від Якіма й Ліни, до яких я вже присягався собі не ходити. Але що те присягання?

І раптом я дістав звістку з мого містечка, де я народився, що помер мій дядько і лишив мені разом з іншими

спадкоємцями цілу тисячу рублів! Дядько цей торгував віршовками, дьогтем, милом, і завжди в споминах моїх пригадувався мені неодмінно з запахом усіх цих предметів.

Діставши цю сумно-чудову звістку, я згадав руду, тов-стеньку постать мого чудесного родича, дерев'яну підлогу «лавки» з плямами від нафти й дьогтю, мітки віршовок, батогів, шлей, які висіли перед дверима магазинів, і подивувався долі, яка чудесним способом може перетворити такі прості речі в барви, сонце радість. (Бо я вже зразу постановив на цю тисячу їхати в Італію і серйозно студіювати італійських майстрів).

За два-три дні я зібрався, затулив, згідно з умовою, дірку залізом, попрощався з Ліною й Якимом, востаннє обійшов мої закутки на Дніпрі й поїхав у своє містечко.

А ще через два тижні я вже сидів на Фіезоле і дивився на кокетливу Фльоренцію. Я тількищо дістав від Ліни й Якима картку з малюнком сільського адвоката. Під адвокатом було підписано: «Яким через десять років». І тут же: «Привіт Фльоренції від далеких варварів».

Ця картка викликала в мені, забиті шумом європейських вокзалів, готелів, вулиць, картини недавноминулого. В уяві встала біла сукня, червона краватка, смугляві щоки і сонце на підлозі їдальні. Ніжний, солодкий сум обгорнув мене.

Внизу білими камінчиками розсипались віллі Фльоренції. Горбаста, поламана далечінь вкрилася легкою, синястою мрякою. Було схоже на те, як курець пустить дим на рукав і він стелеться сизими волокнистими хмарками. Скрізь, як повідрізувані чуби героїв Гоголя, стоять непорушні кіпариси, немов стережуть отари сірих, дрібненьких оливок.

Обгорнений сумом, я сидів, дивився на кіпариси і згадував Дніпро, горище, балькон, експерименти Якима. І сама собою душа моя посміхалася любовною, розуміючою посмішкою. В ту хвилину мені здавалося, що я зрозумів Якима і Ліну, зрозумів Сидора Івановича, його жінку, навіть брата його.

З Фльоренції я поїхав в Пізу, Міляно, Рим, Неаполь. Скрізь я тинявся по музеях, церквах, галеріях, і весь був повний ними. Мені снилися фрески, полуплені стіни, довгі коридори з нішами, в яких стоять постаті з відбитими руками. В моїх чуттях, запасі знань, артистичних поняттях запанував хаос. Я так з ним і ходив, не маючи спромоги

дати йому якийсь лад. І мені було любо так. Я вирішив нічого не робити, і це надавало моїм переживанням кольору вічного свята.

Від Якіма і Ліни я час від часу діставав листи. В них була та сама радість, заклопотаність і якась напруженість. Один раз вони написали, що помирились з Сидором Івановичем і артилеристом, які тепер почали бувати у них. Взагалі гостей стало у них більше. Це вимагає трішки грошей, а «клієнти» щось не багато дають. З цього приводу, мабуть, у них уже почалися дебати, бо один раз Ліна приписала, що Яким згодився взяти справу однеї фірми, яка повинна дати стільки грошей, що й вони зможуть поїхати в Рим. (Я був тоді в Римі).

Після того я щось місяців зо три не мав від них довгих листів. Присилали іноді картки, але з них нічого не можна було дізнатися про їхнє життя!

В Росії вже підходили масниці, їздили на санках, збирались їсти млинці. А я в Неаполі в цей час упрівав від спеки і мріяв про сніг. У цей же час я несподівано дістав від Якіма листа, який починався так: «Слухай, мордвороте, а чому ти мовчиш, немов подавився італійськими макаронами?» А кінчався коротенькою припискою: «Можеш поздоровити мене: через дві години їдемо вінчатися. Ти, звичайно, здивуєшся, але краще не дивуйся: «краще одна велика неприємність, ніж тисячі таких». Так формулує Сидір Іванович Довбня. Я мусів з ним згодитись. Крім того, тут замішались старенькі батьки Ліни, для яких переважно це робиться. Словом, свинство, клянусь бабуною Вене'ю і дідунем Ма'сом. Привіт тобі від усіх нас. Напиши. Твій Яким.

P. S. Єдина потіха та, що в контракті я поставив умову — не бачити у себе дорогих родичів Довбні. Немає злого, щоб не було в ньому доброго. Пиши. Я.»

Цей лист зробив на мене чудне враження — мені стало тоскно, немов виїхав хтось неспокійний, але цікавий і дорогий. Я знав, що так скінчиться, хотів навіть того, але все таки було чогось образливо і сумно.

Я так і написав Якимові, але від нього ніякої відповіді не дістав, тільки Ліна прислала картку й підписалася не «Довбня», як раніше, а «Чепурківська». Я довго дивився на ту картку і, пам'ятаю, голосно сказав: «Ну, принаймні, кінець експериментам».

Минуло ще місяців зо три. Італія почала вже надокучати мені. Вона схожа на своїх жінок: пишна, палюча, але одноманітна. Вона завжди посміхається, а в цьому є щось дурнувате. Мені надокучила злодійкуватість італійських крамарів, які обсідають форест'єра, як комарі; надокучило вічне літо, помаранчі, цитрини, декоративна природа з прислужливо розставленими скрізь лавами для спочинку. Німці і англійці з «бедекерами» в руках і клопітливістю в очах наганяли на мене таке почуття, що хотілось іноді сісти на тротуар і, падаючи ногами, заплакати.

Приходу весни я не помітив: італійський клімат не знає зимової туги за весняним цвітом. І тому я тужив за духом розталого снігу, за жовто-зеленою травичкою під тинами, де гріє сонце. Я тужив за вечірніми приморозками, коли зорі на небі великі, чіткі і хочеться з невідомої радості насунути городовикові ¹⁾ на самий ніс його «хвормену фуражку».

Одним словом, у мене почалася ностальгія, туга за рідним краєм.

І ось в таку пору я дістав від Якіма листа такого змісту:

«Мій любий маестро! Маю до тебе прохання. Коли ти досить надихався італійською природою, яку вже почав так рішуче лаяти в своїх листах, то приїжджай на Україну. Мені потрібна твоя поміч. Серйозно говорю: я дуже тебе потребую. Щоб ти уважніше поставився до моїх слів, скажу, що маєш мені допомогти залатати щілину в моєму «будинку». Страшного нічого нема, але латати треба швидше. Приїжджай, голубе! Якщо згода, телеграфуй, коли виїдеш. Настрій погануватий, тому й не пишу більше нічого. Чекаю телеграми. Цілую. Яким».

Справа, очевидно, була серйозна, якщо Яким звернувся з проханням допомогти. Та ще так негайно треба було відповісти.

Я постановив зараз же їхати, і зателеграфував про це Якимові.

І от я умитий, але втомлений дорогою, сиджу в ідальні Чепурківських. На столі, застеленому чистою, дорогою скатертю, горить лампа і стоять наїдки, а за самоваром сидить Ліна й розливає чай. Яким то ходить по хаті, то сідає і

¹⁾ городовик — поліцист.

дивиться на мене блискучими, ласкавими очима. Іноді він устає, немов випадково, підходить до мене й жартівливо обіймає мене. Але та випадковість і жартівливість так не добре зроблені, що мені в грудях підіймається гаряче чуття зворушення й жалости до нього.

Балакали ми, як звичайно в таких випадках, незв'язно, занадто весело, відривчасто. Чи від втоми, чи від вражень рідної обстанови у мене боліла голова і я дуже конфузився. Але, не зважаючи на це, побачив дещо, чого раніше не було. Перш за все, було помітно, що Ліна одяглася спеціально для мене. Я не міг би сказати, в чому саме це виявлялось, але якось почувалось, що вона перед моїм приїздом стояла перед дзеркалом і оглядала себе з усіх боків. На крилах носа, наприклад, легесеньким порошком лежала пудра. Краватка була дуже чепурно зав'язана і зачіска, очевидно, зроблена була недавно перед цим.

Була й ще одна риса. Говорячи чи до мене, чи до Якіма, вона вже не дивилася на нього так, як рік тому. Часом вона кликала його до себе, поправляла йому краватку чи зачіску і цілувала. Раніше вона ніколи не цілувала його ні при кому.

Змінилося щось і в поведженню з слугами. Тоді Ліна дозволяла говорити на себе тільки «Олена Іванівна», а тепер нічого не мала проти, коли їй покоївка говорила «пані». І покоївка була інша, одягнена як гімназистка, з видресуваними рухами і холодним лицем. Сміхушки Даші не було вже.

Обстановка теж стала іншою. Прості стільці зникли, тепер я сидів на стільці з високою, дуже рівною спинкою. На підлозі лежав килим, впадали в очі поважні порт'єри. Все стало хазяйновитіше, сталіше. Сама Ліна здавалася певнішою в своїх рухах, не було колишньої напружености, а Яким робив враження чоловіка, якому ніколи виспатись і причепуритись. Щось зачучверене було в його не так фігурі, як виразі обличчя, голосу, очей.

Вони, очевидно, не помічали цієї зміни в собі, як не помічають люди зморшок у себе на лиці, які приходять одна по одній, непомітно, потрохи і міняють все лице.

Я говорив, слухав, придивлявся і старався, як і всю дорогу, вгадати, де саме у них зробилася «щілина.» Я її не бачив. Все було спокійно, почувалась твердість становища, кожний предмет, кожне слово, почування були на своєму місці.

— Ну, голубе, може ти спочинеш трохи? — запропонував мені Яким.

Мені почулася в його голосі якась інша нота, і я поспішив згодитись.

Він відвів мене у свій кабінет, примусив лягти на канапу, заставив лампу книжкою, а потім заходив по кімнаті.

Я відчував, що він зараз почне говорити про «щілину», відчував це з його мовчання, з нерівної ходи, з поглядів на мене.

Голова мені боліла, в ушах стояв ритмічний грюкіт поїзда, беззв'язно миготіли уривки розмови за столом. Але увага моя була напнута, як парус.

Яким зупинився коло груби, сперся об неї спиною, помовчав і заговорив.

І дійсно, заговорив про «щілину». Вона ж була ось в чому:

Останніми часами Ліна трохи змінилася. Вона стала спокійніша й навіть трохи холодніша з ним, з Якимом.

(Тут Яким вийняв цигарку, уважно постукав мундштуком об портсигар і закурив).

Крім того, під час інтимних балачок вона іноді зачинає розмови про інших мужчин, цікавиться деякими подробицями полового життя, взагалі виявляє інтерес до того, про що раніше ніколи не думала. Звичайно це буває у багатьох жінок, особливо у незайнятих, у яких багато вільного часу і відсутність інших інтересів.

(Я почервонів і серце мені чогось завмерло. Але було темно, Яким стояв далеко від мене).

Ліна почала тепер більше бувати в гостях і приймати гостей у себе. Це заважає. Чоловік за день стомиться по судах, хотілося б спочинути, а тут гості, співи, скрипки, вечери.

І нарешті...

(Яким зробив павзу, подивився собі під ноги і з зусиллям заговорив далі.)

І, нарешті, Ліна, здається, фліртує з Калмиковим (це той офіцер, з яким ми колись їздили на човні). Він грає на скрипці, а Ліна акомпанює. Вона, звичайно, не помічає того, що фліртує, це виходить непомітно. Але той флірт скінчиться, розуміється, тим, чим завжди скінчується, — вона йому віддасться, віддасться випадково, свідомо не бажаючи того. За це вона буде каятись, мучитись, за це зненавидить його, Якима, і цим зв'яже себе з Калмиковим.

Потім увійде в смак злочинності і буде обманювати вже свідомо і з інтересом. Це буде заповнювати її життя. Далі Калмикова змінить другий, потім третій. І вийде звичайна історія, яка буває по всіх, так званих, «порядних сім'ях» адвокатів, професорів, лікарів, офіцерів, урядовців.

Я лежав неперушно. За дверима кабінету, в їдальні дрібно і м'яко ходили чийсь ноги. Очевидно, прибирав хтось зі столу; то, мабуть, була покоївка, але мені чогось уявлялась фігура Ліни, повніша й спокійніша, ніж рік тому.

Яким знову зробив павзу. Я мовчав, — тепер мені здавалось, що весь час з того моменту, як прийшов той лист від Якима, я уявляв собі «щілину» саме в цьому роді. В чому іншому вона могла бути?

Яким помалу пройшов по кімнаті і зупинився коло столу. Лямпа заграла на його ланцюжку від годинника. Це був подарунок Ліни. Він весь складався з рук, які нерозривно стискали одна одну. Мені згадалися її очі, коли вона дарувала Якимові цей ланцюжок; вони тоді, як руки ці, нерозривно сплітались з його очима. А тепер?... На його місці, я зірвав би з себе цей ланцюжок, пошматував би його і викинув на смітник.

Я раптом сів на канапу і з несподіваною для себе злістю до Ліни різко спитав:

— Як же це так сталося? Значить, вона вже не любить тебе?

Яким дрижачою рукою поправив на лямпі абажур і знов відійшов до груби. Відповів не зразу.

— Я цього не сказав би, — нарешті, глухо, як мені почулось, промовив він. — Вона любить... Але...

Тут він хутко підійшов до канапи, сів поруч мене й жвавіше заговорив якимсь чи то винуватим, чи то прохаючим голосом:

— Бачиш, голубчику... Тільки ти вислухай мене спокійно... От я чую з твого голосу, що ти вже готовий обвинуватити її. Вини тут... Чекай, Васю, чекай... Вини тут нічєїї нема. Навіщо зараз винуватити? У всякому разі, хто з нас більше винний? Вона чи я? Я, тільки я! О, ні, не тим, що я зраджував її. Я не зраджував. Звичайно, тільки в цьому бачать вину. Взагалі, раз вона шукає, хоче чогось іншого, що це значить? Ну, скажи, як по-твоєму, що це може значити? Ну?

Він немов з жадністю чекав від мене відповіді. Видно було, що йому хотілось її в якомусь певному роді. Але

яка могла тут бути інша відповідь, крім одної? І через те я сказав:

— Я не розумію твого питання...

— Ет, Господи! Ну, що може значити той факт, що вона, скажімо, починає фліртувати з іншими, що потай цікавиться іншими мужчинами, що їздить в гості і так далі? Що?

«Те, що вона сволоч! Не любить тебе!» — хотілось мені крикнути з незрозумілою до неї злістю, але я тільки стиснув плечима й проговорив:

— Не знаю.

— А, не знаєш... Ну, що звичайно говорити? Що вона вже більше мене не любить, що любить Калмикова. Правда? Правда?

Мені ніяково і разом з тим цікаво було дивитись на якусь хитрість в його напружених очах і посмішці.

— Ну, скажімо, правда, — знехотя проговорив я.

Яким тихо й урочисто засміявся.

— Ну, так я тобі скажу, що це неправда. Неправда! — гаряче й серйозно сказав він і встав. — Справа не в тому. Ви всі нічого не розумієте...

(Хто то «всі», Господь його знав!).

— ...Любов тут ні до чого. Любов. Що таке, нарешті, ця любов? Це рідність інтересів, думання, симпатія характерів, темпераментів і так далі. Яка може бути у неї рідність з Калмиковим? Ну? Ха-ха-ха!... Смішно просто... Тут справа не в тому. Любов залишім, залишім любов, це за надто багато для цього... йолопа... Тут от що...

Яким хапливо вийняв цигарку і знов закурив. Видно було, що його опанувала гарячка. Я таким рідко його бачив. Руки йому дрижали, сірники ламались, він то кидав закурювати, то знов брався до сірників. І весь час говорив:

— Тут ось що. Ти слухай... Коли треба винного, то це — я... Я винен. Раз вона хоче чогось, десь в іншому місці, значить, вона не має того у мене. Думка проста. Коли б вона була цілком задоволена, вона б не хотіла. Так чи ні? Га?

І знов мені здалося, що крізь його упевненість проглядає чекання якоїсь іншої відповіді, ніж та, на яку він наштовхував мене.

Я з упертости і якоїсь досади відповів:

— Так.

Яким на мить, коротюсіньку мить спинився, немов не

сподівався такої відповіді від мене, але зараз же з ще більшим запалом заговорив:

— Правда? Добре? Чекай тепер. Значить, що виходить? Що вона чогось... Подожди, у мене трохи думки... той... Так! Значить, я її в чомусь не задовольняю. І вона шукає того, скажімо, у Калмикова. Але чого? Я люблю її. Всяке її бажання — закон для мене. Все, що в моїх силах, я роблю, щоб їй було радісно. Важко стало займатись юридистикою, — кинь, не треба. Ні, тут інше. Я буду говорити з тобою одверто. Не до церемоній тепер. Чого вона шукає?... Як на мужчину, вона не може на мене нарікати... Але тут інша річ. Тут, розумієш, я тобі скажу цілком іншу річ. Тут закон різноманітності. Розумієш? Закон! Необхідний, неминучий закон.

Яким декілька разів поспішно сильно затагнувся, немов поспішав кудись, і кинув цигарку в куток.

— Ти розумієш цей закон? Ні?

Признаю, я не розумів ніяких законів, розумів тільки, що чоловік з усіх сил б'ється в сітці, яка заплутала його.

— Ну, так я тобі поясню. Це той самий закон, що примушує міняти моди, що тягне випивати, грати в карти і взагалі міняти свої переживання. От це який закон. Так, так, голубе! І от звідси й ця полова цікавість. Та ти знаєш, що таке цікавість? Це, серце, серйозна сила! Скажімо, молода дівчина вийшла заміж. Ми, мужчины, швидше можемо бути «вірними», ми знали до жінки багато жінок і нас не мучить цікавість. А таку молоду дівчину? Обов'язково мусить цікавитись: «А як люблять інші мужчины?» Будь вона найморальніша, а така цікавість мусить бути у неї, і інші ту цікавість доводять до кінця, а деякі чи від страху, чи від чого іншого не доводять... Але цього не розуміють, і з таких дурниць, власне кажучи, виходять драми. От, наприклад, зараз у нас з Ліною. Вона дуже порядна, чесна, хороша людина, я теж не цілковитий сукин син, а от дивий зненавидимо одне одного. А чого? Того, що її цікавить, як люблять інші мужчины. Це ж дурниця, розумієш ти, дурниця, а от уже й тепер я почуваю якусь натягнутість між нами. Вона знає, що її цікавість «злочинна», що цього не можна, що це заборонене і вже (несвідомо, несвідомо це все!) і вже почуває, що їй треба хватитись від мене, обманювати мене, маскувати себе. Я теж повинен би мати до неї ворожість, хитрувати і так далі. А це до чого могло б

привести? До того, що проста, цілком зрозуміла цікавість її, і тільки цікавість, набрала б характеру чогось більшого, значного. Розумієш? Розумієш ти, яка може вийти штука з такої дурниці? Га?

Я слухав його з більшим і більшим непорозумінням. Я бачив, що все це він не мало передумав і склав у якусь свою систему, тільки до чого вона могла прийти, не міг передбачити. Але ясно одне — тут пахне знов якимсь експериментом, болючим, гарячковим експериментом. Тут уже не папір або гній жуватиме чоловік, а гаряче залізо.

— Чекай, — сказав я. — Я з тобою перш за все не згоджуюсь, що цікавість... грає таку велику роль...

Яким стрепенувся.

— Чекай! Ну, хай навіть так. Але я не розумію, як ти відносишся до цього...

— Я? — скрикнув Яким. — Я відношусь просто. Навіть не просто, бо тут... Ну, добре. Я так відношусь. Перш за все, щоб не було ніяких хитрощів, обманів, натягнутости, ненависти, які звідти виходять. Розумієш? Ось як я відношусь. І Ліна знає про це.

Він раптом замовк. Знов рука його потягнулась у кишеню і витягла портсигар; пальці часто дрижали.

— Ну? — з зусиллям спитав я.

— Що «ну?»

Мені було ніяково, тяжко дивитись на нього. І через те я занадто різко й брутально сказав:

— Значить, Ліна вже задовольнила свою цікавість?

Яким хутко закрив портсигар.

— Як так?!

В голосі його прозвучав раптовий страх.

— Вибачай, я не зрозумів, — змішався я. — Мені здалося, що ти... що Ліна вже знає про твоє відношення до... цього всього... І значить...

Яким знов відчинив портсигар.

— Вона знає, — промовив він спокійніше. — Але не вірять!

— Як не вірять?

— Не вірять, що це в мене серйозно. Взагалі, ми трохи тепер розходимось в поглядах на деякі речі. Вона, наприклад, вважає за злочин зрадити мене, при яких би обставинах то не було. І думає, що й я так думаю. А як говорю інакше, то хитрую, або просто теоретизую. От бачиш: уже тут починається недовір'я, хитрість. Нізащо не

вірить, і через це, щоб замаскувати свою цікавість, пускається на всякі хитрощі. А якби повірила, нічого подібного не було б... І от, власне, вся штука в тому, щоб вона повірила. А повірить вона тільки фактам, ділу. Розумієш?

— Цебто що? Що як вона... віддасться Калмикову, то ти нічого не матимеш проти.

— Так, — криво посміхнувся Яким, дивлячись прямо мені в обличчя.

Я похилив голову. Що міг я йому сказати, порадити? Я міг би притулити до себе цю змучену, дурну голову і поцілувати його криву посмішку. Але йому не те було потрібне.

— І от я так хочу зробити, — раптом тихо почав знову Яким.

Я підвів лице до нього.

— Я хочу так зробити, щоб вона віддалась Калмикову і заспокоїла свою цікавість. Але зроблю це так, щоб вона і він знали, що мені про це відомо, що це з моєї згоди, що я цьому не надаю великої ваги... Тоді у неї буде тільки задоволення своєї цікавості — і більше нічого. Ні обманювати, ні ховатись від мене, ні каятись, мучитись — нічого не треба...

Я знов похилився. Яким замовк. В їдальні вже було тихо. Я чув, як Яким вийняв сірнички і як вони нервово здригались в його руках.

Мовчати було тяжко. Не дивлячись на Якима, я сказав:

— Невже нема іншого способу?

Але сам почув, що сказав це «так собі», аби щось сказати.

— А який? Ну, скажи, — приговорив Яким.

Я мовчав. Голова моя була тяжка від втоми, розмова лягла важким, гнітючим почуттям на серце, мозок не рухався.

— Іншого способу нема, — глибоко зітхнув Яким. — Я думав. Виїхати? Все одно. Не Калмиков, так інший. Слідкувати? Ловити? Не можу. Якби ми не любили одне одного, якби не було цієї рідности, ну, розійшлись і кінець. Атож... Скоритись і носити мовчки роги, як роблять порядні чоловіки? Не допоможе. Суті, розумієш, суті не викоренить з неї, духа ворожості, злочинности, нещирости. Чи віддасться вона, чи ні, не в тому річ. Не в факті, а в настроях, в не-свободі наших відносин. От де щілина! От що я хочу знищити.

Я не знав, що сказати. Мені в ту мить навіть здалося, що це, дійсно, найкращий спосіб. Але в чому ж моя поміч могла бути?

Але парубок хмуро глянув на нас і, відвернувшись до коней, стьобнув батогом їх і крикнув:

— А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами і затюпали. З-під колес димом піднялась курява і, як в хмари, закутала дівчину. Вона щось і крикнула, але ми не розібрали. Грицунь аж сів.

Потім знову ліг і, спершись на лікоть, дивився в той бік, де клубом котилась по дорозі за гарбою курява. Чогось посміхався, як до хвиль або до хмарок. І раптом ліг горілиць, заклав руки за голову і глибоко зітхнув.

Я також ліг і дивився на той бік Дніпра. Там далеко-далеко над могилою було синє-синє небо. Немов очі у цієї дівчини, що так по-дурному сміялась. Ще й на мене глянула.

Пролетіла чайка над водою, тонка, гнучка, немов із сірої бляхи зроблена. У тієї дівчини брови загнуті, як крила чайки.

Раптом Грицунь сів, глянув на мене, на Кузя і промовив:

— А той... А може б ми пішли найматись?

Я посміхнувся, а Кузь глянув з-під лоба на нього і нічого не сказав. Він на такі дурниці і відповідати не хотів. Струсив свою сорочку, розіп'яв її на руках і, з прихильністю та уважно обдивляючись її, серйозно заспівав:

«Юж ми йшли да йшли да йшли,
Яй в Расеюшку прийшли,
Да вой люле, вой да люле
Яй в Расеюшку прийшли»...

Грицунь почекав, потім нахилився до свого клунка і почав зв'язувати його.

Я не рушився. Кузь разів зо два зиркнув на Грицуна, але співав ще серйозніше.

— Так ви не той... не йдете найматись? — спитав Грицунь.

Кузь опустил сорочку, замовк і здивовано озирнув його з ніг до голови.

— Та ти ето куди? — холодно й строго промовив він.

— Та найматись ж!

Грицунь ніяково посміхнувся.

Кузь ще раз строго подивився на нього й сказав:

— Садись на место! Слушайсь команди. Найматись усі разом будем. Нам у лоцманських селах по десять рублів у день дадуть.

Але Грицунь мовчки нахилився до свого клунка, підняв його, закинув за спину і пішов по дорозі.

Кузь глянув на мене, я — на Кузя.

— Стой!! — раптом заревів він і кинувся за Грицунем. Той став і озирнувся. Він все так же ніяково посміхався.

Кузь підбіг до нього.

— Ти куди? Говори січас!

— Найматься.

— До цієї... куроп'ятки?

— Атож.

Якби Дніпро узяв і повернув свої хвилі назад, Кузь менше був би здивований, ніж такою поведінкою Грицуня. Ще вчора вони лежали вдвох на піску і Грицунь, поклавши голову на груди Кузя, спав біля нього, як біля рідної матері.

— Ну, бачив ти такого дурня? — повернувся Кузь до мене. — Та ти знаєш, дурню, чому вони дають?

— Ні.

— А ти знаєш, куди вони наймають?-

— Ні.

— Ну, і послі цього, може, скажеш, що ти не дурак?

— Неє.

Кузь від здивовання не міг більше нічого говорити. Він упрів, але навіть піт не витирав з лоба.

Раптом узяв Грицуня за рукав і лагідно, спокійно почав:

— Дурачок ти, Грицуню, накажи мене Бог. Хоч обижайсь, хоч не, а ти дурачок. Поняв? Ну, куди ти йдеш? Куди? По віщо?

Грицунь сказав, що він іде найматься. Кузь цілком резонно відповів йому, що нам поспішати нема чого, бо коли нас тут не наймуть, то ми підемо у лоцманські села і візьмемо по десять рублів на день.

Я не хотів мішатись до них. Мені згадалось, що очі дівчини не раз, а два зупинились на мені. Хм! мені все ж таки цікаво було, чого вони зупинялись.

— А знаєте що? — устав я. — Може б таки й справді іти найматься?... Яюсь воно... Поки ще ті лоцманські села, а тут втерємо.

Кузь грізно повернувся до мене, але я закинув свій клунок на плечі і підійшов до зрадлівого Грицуня.

Кузь подивився на мене, на Грицуня, сказав, що «з такими сволочами говорить би не слід» і став теж зав'язувати свій клунок.

Ми таки найнялись. Нам дали таку ціну, що іншим разом Кузь тільки б циркнув крізь зуби й посміхнувся. А тепер і слова не сказав. Узяв завдатку п'ятдесят копійок і купив штани. Але Грицуневі навіть не похвалився і тут же біля гарби одяг їх на старі. Одяг, закурив цигарку, сперся спиною на драбину, і на штани вже не дивився. Вони йому були ні по чом. Схоче дьогтем вимаже, і то не жаль. Хай дивиться, хто хоче. Він навіть ноги схрестив.

А Грицунь і не бачив того. Він дивився зовсім в інший бік. Сам сидів на драбині, спустивши ноги в гарбу. Навкруги стояв гомін людських голосів, ржання коней, хльоскання батогів. Течіями туди й сюди пливли голови дядьків, жінок, у брилях, картузах, хустках. Грицунь на те не дивився. З неба сміялось сонце, тепло, горяче, пекуче сміялось, — Грицунь того й не помічав. Мені здається, якби Кузь одяг цілком новий піджак, сів верхи на сонце й хльоскав батогом усю юрбу, Грицунь і того б не помітив. Такі вже бувають хвилини з людиною.

Він помічав тільки, як сміялась дівчина. Йому це не трудно було, бо вона сиділа якраз навпроти нього на другій драбині. У неї була синенька кохточка дзвіночком, на голові біла хусточка, а босі ноги, визираючи з-під коротенької спіднички, грали пальцями. І ноги не могли всидіти спокійно. Вже нема чого казати про очі. Вони нікого не пропускали, всіх помічали, всякого зачіпали. Подивившись на неї, можна було з певністю сказати, що вона приїхала побачитись з усім базаром.

І незнайомих у неї зовсім не було... Крім Грицуня. Вона його просто не помічала. І недалеко сидів, а не помічала.

Коли він звертався до неї, вона якраз у той момент бачила щось дуже цікаве на базарі і вся аж випиналась туди. Грицунь замовкав і, червоніючи, дивився на мене. Але я посміхався.

А Кузь усе стояв і курив. Він уже ні до чого не мішався. Хай буде так. У лоцманських ми могли б по десять рублів на день узяти, але хай так.

І він стояв та курив. А Грицунь сидів на драбині і не помічав нічого.

— А ви, дядьку, збираєтесь мене тут підкурить? — раптом штовхнула дівчина в плече Кузя. Він стояв якраз під нею.

Кузь повернув до неї своє рябе, строге лице, озирнув знизу вгору і поважно промовив:

— Тебе б іменно викурить сцюдова нада...

— Ой! — зареготалась вона. — А чого так?

— Щоб поменше зуби продавала...

— А ви купить. Дешево.

— Я так куплю, що не позбираєш послі...

— Ой, матінко, який же сердитий цей дядько. Мабуть, маленьким кішка переступила.

Але Кузь відвернувся. Він не хотів більше говорити з нею.

А дівчина раптом повернулась, перекилилась до Грицуня, схопила за плечі і зробила так, ніби хотіла його перекинути.

У Грицуня спершу по лиці пробіг ляк, а потім він зразу весь засявав.

— А диві! — здивовано придивлялась вона до нього. — І в його сині очі... Ех, ти! Тоже...

І, випустивши плечі його, почервоніла вся, сіла на своє місце, ще подижилась на Грицуня і, відвернувшись, затихла. Так таки зразу затихла, — не кричала вже, не сміялась, немов весь базар миттю роз'їхався. Тільки водила очима по людях, і очі чудно всміхались.

А Кузь, бачивши все те, бачивши, як зашарілось лице Грицуня, сплюнув, махнув рукою і ліг під гарбою. Хай усе йде, як хоче.

Економія була невеличка. Її можна було всю запакувати в скриню і під пахвою занести куди хочеш.

Кузь зразу ж, як приїхали, глянув, висякався і сказав, що це не економія, а старий свинюшник.

Але Грицунь не згодився.

— Та ти, може, ще скажеш, що я луччої не бачив нікада? — з грізним здивованням подивився на нього Кузь.

— А скажу! — посміхнувся Грицунь.

Кузь подивився на мене, я на Кузя, — такої мови ми ще не чули від Грицуня. Ні, ми не чули від нього такого ніколи!

— Значить, я брешу? — криво посміхнувся Кузь. Він уже сподівався навіть і це почути від Грицуня.

Але Грицунь того не сказав. Він тільки сказав, що економія дуже гарна, що тут усе так мило і гарно.

— Так! — циркнув крізь зуби Кузь. — Ето називаєть-

ся «пропав я мальчишка, пропав я навсігда». Ну, дєло твое... Ходім!

Ми пішли на кухню, а Грицунь зостався на дворі. І я, озирнувшись, бачив, як він дивився на вікна управителя.

Що Грицунь «пропав», про це вже й балакати не варто було. Ми таки й не балакали, а тільки сміялись. Бо це таки справді було смішно і безсоромно: злігатись з панською наймичкою, хвойдою, з якоюсь горнишною, яка тільки вміє до всіх зуби виставляти.

— А що в придане візьмеш за нею? — кричали Грицуневі дівчата, вертаючись увечері з роботи й поспішаючи за ним. (Він завжди біг попереду.)

Грицунь мовчав. Він не любив, коли його про це питали.

— Та що ви його питаєте? Спитайте мене.

— А ти знаєш?

— А знаю.

— Ану?

— А от вам і «ану!» Маленьке, червоненьке, ще й кричить.

— Та бре?! А де ж вона візьме таке придане?

— А конторщики дадуть.

І сонце, заховавшись за старою могилою, сміялось разом з юрбою довгими, червоними посмішками. Тихо посміхався степ. А позаду співали Грицуневі весільної. І невеличкі ярки обгортались сумом вечора.

Грицунь ще швидше поспішав. Рідко-рідко вечеряв з нами і хутко зникав десь за панським садом. Часом чути було його тоненький свист, а в кущах — легеньке кахикання дівчини з синіми очима. Звалась вона Оленкою. Кузь же навіть і не сміявся. Чи жив на світі якийсь Грицунь, чи ні, він того не знав. Може й бачив іноді цього хлопця з смуглявим лицем, але йому не було до нього ніякого діла.

Тільки раз, вкладаючись спати, він несподівано муркнув:

— Оттак пропав хлопець... Ех!

І сплюнув.

А я не чув. Я був зайнятий зорями, — вони щовечора щось говорили до мене і хитро моргали. Тільки я ніяк не міг розібрати, проти чого то вони підморгували мені!

Кузь, мабуть, давно вже не балакав з зорями, раз на завжди покинувши надію розібрати їхню хитру мову. Через

те, погасивши цигарку на долоні, натяг свиту на голову й захропів. А я ще довго прислухався до зір.

Ми, звичайно, спали під скиртами. Поважні та старі, вони, мабуть, багато бачили на своєму віку. Стояли, трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло них, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий, гіркуватий дух, чи то поту людського, чи то сліз, чи то чого іншого. Хто його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Я довго щовечора лежав без сну, іноді навіть дождався Грицуня. Він звичайно приходив поспішно, тихенько, винувато вкладався коло Кузя й затихав. Часом зітхав і вертівся. А раз навіть підвівся, сів і, торкнувшись рукою Кузя, ледве чутно покликав:

— Кузь!.. А Кузь!..

Кузь не ворухився. Кузь не раз хвалився, що у сні чує, як блоха по соломі пролізе, але, видно, брехав, бо Грицуневого кликання зовсім не чув. Не поворухнувся навіть, а ще дужче захропів.

Я теж лежав недвижно. Яке мені діло до того? Грицунь зітхнув, глибоко зітхнув, устав і тихо пішов у степ.

Кузь зразу перестав хропiti, почухався і підвів голову.

— От прокляті блохи, спати не дають! — незадоволено промовив він.

Я лежав недвижно. Яке мені діло до того?

— Ти спиш?

Він навіть торкнув мене рукою. Я мовчав. Я собі мав розмову з зорями і до людських розмов не хотів мішатись.

Тоді Кузь устав і став чогось вдивлятись у степ. Він когось виглядав там. Але степ темний був. Тільки здалеку, так ніби коло Двох Могил, щось співало, тихо, сумовито. Голос скидався на Грицунів.

Кузь зітхнув і знову ліг. А я лежав недвижно.

Може з місяць пройшло, може більше; у всякому разі, була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає, і робітники лежать там сердиті та понурі, як мухи восени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити деякі зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два, а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давати такий, що його треба було днів на два класти у воду перед тим, як їсти.

Це все здалося нам мало підходящим. Ми про це ска-

зали таборовому. Але таборовий спершу послав нас під три чорти, а потім — до управителя. Ми порадились і рішили піти до управителя.

В той же вечір Кузь одяг свої нові штани, а дядюшка Терентій піджак з залатаними кишенями, покликали з собою ще душ десять і поважно, урочисто пішли до контори. Кузь два рази скидав картуза і пригладжував чуб. Дядюшка ж Терентій виступав так, наче йшов у неділю до церкви.

Перед конторою звідкись випурхнула Оленка, блиснула до нас червоними яснами й синіми баньками очей і зникла на ганку контори. А зза панського льоху помалу вийшов Грицунь. Він, очевидячки, прогулювався собі у вечірньому холодку.

— Ану, хлопче, завертай! — підморгнув йому дядюшка Сидорець.

Грицунь зупинився.

— Куди?

— А до контори... Забастовку делать.

Грицунь нічого не сказав, почервонів, глянув на Кузя і пішов у другий бік.

В цей момент вийшов управитель, і ні Кузь, ні Сидорець не встигли нічого сказати Грицуневі. А Кузь, видно, збирався таки щось сказати!

Управитель уважно вислухав дядюшку Терентія.

— Умгу! — обвів нас очима. — Так чого ж ви хочете?

Тут уже Кузь не втерпів і вияснив, чого ми хочемо.

— Даже в паходах, ваше благородіє, салдацькая харч любопитнее, чим ета, — люб'язно посміхаючись, вертів він картуз у руках. — Просто, ваше благородіє, ніякої інструкції неможливо з таким хлебом. Жуйош, а он как глина. І окромя того, ваше благородіє, гарачая пища одставлена. Гарачая пища, ваше благородіє, нашому сословию все одно, що, звиніть, паровику пара...

— Іменно! — вставив і Сидорець свою посмішку, — як то говориться: «дай коневі вівса, то й жени, як пса».

Ми всі зітхнули, бо це була істина.

Кузь нетерпляче повів оком у бік Сидорця, — він не любив, щоб йому перебивали мову.

— Так што, ваше благородіє, — знов посміхаючись трохи соромливо, трохи благаючи, завертів він картуза, — нащот вашого розпоряженія ми просимо. Щоб, значить, пищу нам луччую!...

— Хм! — понуро посміхнувся управитель. — Пищу... Може й плату ще луччу?

— Нет, зачим? Платою ми довольні, ваше благородіє...

— Плата й у ката, аби харч добра, — знов уставив Сидорець.

Кузь покосився на нього.

— Умгу! — знов посміхнувся управитель. — Ну, так от що я вам скажу, вислухайте мене як слід...

— З нашим уніманієм, — ввічливо вклонився Кузь.

— Так от що. Харч в економії добра. Кому не нравиться, хай забира пашпорт і — на всі чотири боки. Нікого не держимо. А хто буде других бунтувать, того зараз же в тюрму. Оце моє послідне слово. Обдумайте, і хто хоче, хай приходе за пашпортом. Прощавайте.

Спокійно повернувся й пішов у контору. А ми подивились йому в спину, потім один одному в очі — і хто посміхнувся, хто почухався, а хто вилаявся.

Кузь не посміхався й не чухався. Одяг свій картуз, струснув головою й рішуче сказав:

— Ну, що ж? Стало бить, будем обдумувать. Гайда, хлопці!

І ми почали обдумувать. Обдумували у полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами уночі, навіть серед співів увечері. Правда, тепер співів стало менше. Співали тільки ті, хто рішуче не хотів забирати пашпортів. Вони хотіли краще їсти гливтяки, ніж дохнути на пунктах. Так вони казали. На це їм Кузь відповідав, що вони можуть по десять рублів на день узять, як підуть у лоцманські села, але вони не слухали і співали собі. Кузь ще говорив, що можна піти на Дін і рибу ловить, але вони й на те не приставали і так само співали. Правда, їх було мало і спів був такий же рідкий, як той куліш, що нам варили, але це їх не спиняло.

Особливо це не спиняло Грицуня. Він навіть одного вечора й за панський сад не пішов та все співав. А співаючи, часом щось шепотів то одному, то другому. І після того шепотіння спів їхній ставав веселіший.

Кузь тільки поглядав на Грицуня. Він тільки поглядав і циркав крізь зуби. Говорити з цим хлопцем він не мав чого, — хай з ним говорять інші.

І з Грицунем говорив дядюшка Терентій, Сидорець, Галинка з ямочкою на підборідді, чорноброва, наче з п'явками над очима, Оксана, говорив глухий Перепічко, але

Грицунь, мабуть, поговорив попереду з кимсь іншим, і через те вже нікого не слухав. Він тільки посміхався й дивився убік.

Посміхались і ті, з якими він шепотівся. І зорі в небі посміхались. Мрійно та ласкаво шепотіли в панському саду старі дерева, а зза них, зза старих дерев стиха чулась пісня та легеньке кахикання. Якась дівчина ходила там і ждала, та ждучи, мабуть, застудилася, бо кашляла.

Кузь сидів на призьбі, пихкав цигаркою й дивився в землю. І кожний раз, як пихкав, рябий ніс його і щокі червоною плямкою виступали із тьми. До розмови він не мішався. Навіть і тоді, як знявся знову крик і сварка, як Грицунь вирвався з юрби й пішов кудись до саду, навіть тоді Кузь нічого не сказав. Він тільки циркнув убік, підвівся, натяг свиту на плечі і мовчки пішов за скирти.

А ми постановили завтра вранці забирати паспорт. Хай економія управляється тими, що зостаються, тими панськими помийницями, лакузами. Хай управляється!

Так ми постановили й розійшлися спати. Тільки чи спалось кому, чи ні, а Кузь цілу ніч вертівся, жаліючись, що блохи не дають йому спати. Я йому на те нічого не міг сказати. Він навіть разів зо два уставав, виглядав когось, зітхав і знову вкладався. Я лежав і дивився до зір.

Грицунь же тієї ночі не спав з нами. Може він спав з ким іншим, ми того не знали.

А може й зовсім не спав цілу ніч. Щось було на те схоже, бо коли вранці зустріли його біля кухні, очі йому були стомлені, сонні і мрійно-задумливі.

А проте, коли побачив, що ми всі з клунками рішуче й весело рушили до контори, задумливість його зникла і він пішов за нами. Пішли й ті, що зоставались. Вони голосно сміялись і хотіли подивитись, як нам будуть давати «рощот» нагаями.

Кузь не звертав на них уваги. Як людина, яка знає, що робить, він виступав попереду всіх, часто озирався назад і, наче унтер-офіцер, голосно й строго кричав:

— Смирно! Всі разом... Не одставають. Не робеть. Пашпорти й роцот, больше нічево!

Поруч з ним ішов дядюшка Терентій і посміхався самими очима. Він теж знав, що робить.

Сонце забарилось за довгими скиртами. Воно, мабуть, знало, що ми в цей день не вийдемо вже на поле, тому й не спішило пекти землю. І через те на подвір'ю лежали

довгі тіні від дерев і будівель. Трава сивою росою була за-
порошена і холодок приємно дихав в лице. Тільки вер-
шечки далекого гаю були вже позолочені.

Нас ждали. Управитель, двоє черкесів, таборові і
прикажчик. Вони теж посміхались, дивлячись на нас. Чер-
кеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Тут же й синьоока Оленка чогось крутилась. Вона бу-
ла з мискою в руках, бігла, мабуть, до льоху. Але до того
було цікаво подивитись, як нас будуть черкеси «рощиту-
вать», що й за льох забулася. Побачивши Грицуня, вся
зашарілась і так дзвінко засміялась до прикажчика, що аж
управитель повернув до неї своє похмуре, товсте лице з
жовтим зів'ялим носом.

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато поди-
вився круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи
довго балакати, він коротко та ясно заявив управителеві,
що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти «рощот» і
йти собі з цієї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся
«вармія» наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили,
що, іменно, ми хочемо забрати пашпорти і «рощот».

Управитель вислухав, байдуже й хмуρο подивився
на нас і став казати, що за бунти тепер по головці не гла-
дять, що ми — страйкарі, що ми слухаємось всяких прої-
дисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам
не слухатись проїдисвітів, послухатись його та йти в поле,
бо вже не рано.

Але ми знов сказали, що ми хочемо їсти по-людському,
а коли нам так не дають, то ми підемо собі кудись в інше
місце.

Управитель знов вислухав і понуро озирнувся до
черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикажчик по-
сміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуρο дивився
на черкесів. Іноді приторкався поглядом до Кузя, але за-
раз же відскакував ним, немов лице Кузя було гаряче, як
сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку,
хоча вона не раз і не два подивлялась у його бік.

— Так усі хочете забирати пашпорти? — спитав
управитель.

— Усі... Усі...

Управитель мовчки оглядав нас. Хто його зна, що
він думав, лице як було понуре, так і не мінялось.

— Так... Ну, так подождать треба: пашпорти у волості...

Це була новина: пашпорти у волості.

— Як у волості? По какому праву? — крикнув Кузь.
Управитель навіть не глянув на нього.

— А роцоту вам не буде. Хто кида серед літа роботу, тому роцоту не буває.

І, повернувшись, хотів уже йти. Але Кузь цього не міг допустити. Ё, це вже було занадто коротко. Та й ми цього не розуміли.

— Як то роцоту не буде? Ми шість тижнів робили!...
Оце добра сторія!...

Навіть дядюшка Сидорець почервонів і захвилювався.

А Кузь зразу відсунув картуза на потилицю, рішуче підтягнув клунок на плече й закричав:

— Ваше благородіє! Подождіть!

Управитель озирнувся.

— По какому такому соображенію нам роцоту не буде?

— По такому, що ви кидаєте роботу.

— Ми кидаєм, потому как ви нам...

Але управитель не хотів далі слухати.

— Роцоту не буде. А пашпорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не полагається... Ето, виходить, уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчити.

Управитель весь відразу налився кров'ю, підскочив до Кузя, розмахнувся й з усієї сили вдарив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женить його нагаями, бунтовщика!

Але в цей момент трапилося щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки лянула рука управителя по лиці Кузя, Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця й, підскочивши до управителя, схопив його за барки і несамовито закричав:

— Своєо-лоч! За що б'єш?! Роцот давай! Січас давай роцот!

Я таким Грицуня ніколи не бачив. І очей таких не бачив ніколи у нього, сталевих, диких, гарячих.

Управитель аж назад посунувся від нього, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут знялася така буря, що й управитель, черкеси і прикажчик вмиль опинились у конторі й двері приперли за собою.

А синьоока Оленка розгублено стояла на тому самому

місці й злякано дивилась на Грицуня. Тільки він її чомусь не помічав, навіть не дивився у той бік, а разом з усіма гукав:

— Роцот давай! Пашпорти!

І «роцот» і пашпорти було видано нам у той же день. Пашпорти якось усі знайшлись у конторі. Дядюшка Сидорець за селом уже казав, що вони через те опинились у конторі, що дуже мало черкесів було.

Дядюшка Терентій посміхався самими очима, а Кузь, як командир, ішов поперед усіх і, гордо відсунувши картуза на потилицю, поглядав на панські копи. Сонце пекло його рябе лице, на якому ще виднілися сліди руки управителя, але сонце йому було ні по чом, салдат сонця не боїться.

Трошки ззаду йшов Грицунь. Круг нього гомоніли та сміялись, але він того не чув. Задумливо дивився кудись убік, у степ, де над могилами ніжними хвилями тріпотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки як Кузь озирався й, оглядаючи командирським оком «вармію», на хвилинку зупинявся поглядом на ньому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя й злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо радісними, але він швидко відвертався й голосно весело затягував:

«Юж ми йшли да йшли, да йшли,
Яй в Расеюшку прийшли...»

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на стації й чекали четвертої кляси.

Грицунь поклав голову на груди Кузеві, як на подушку, і дивився у небо. Зорі, мабуть, вміли з ним розмовляти, бо він посміхався до них і жмурих віясті очі.

Кузь же, заклавши руки за голову, дивився на довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо в лоцманських селах, то підемо на Дін і будемо рибу ловить. Тепер риба ловиться добре, то заробимо не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим, до моря піти.

— Верно я говорю, Грицунь? Га?

— Атож... — зітхав Грицунь і посміхався до зір.

І зорі, як дівочі очі, проміясті та мрійні, ніжно посміхались до нього.

З М І С Т

Краса і сила	3
Історія Якимового будинку	49
Кузь і Грицунь	103